DEBRECZENI ATTILA

Széphalom

Kazinczy és egy emlékezethely születése*

> Otthona nem az egykorú magyar föld és élet, nem az adott valóság, nem a jelen világ, hanem a jövőből előlegezett, képzeletbeli fényhajlék, kifinomult lelkek eszményi szalonja-ligetje, ahol másképp viselkednek, éreznek és gondolkodnak, más szabályú és zöngelmű nyelven társalognak, mint az alant nyüzsgő tömeg. Nem Bányácska, a maga sebző gondjaival, adósságaival, exekuciójával, megdermesztő aggodalmaival, hanem: 'Széphalom'; Széphalom, tele mindazzal a nevető, boldog, idilli előkelőséggel, nyugati urbanitással, mit e névbe, mikor megteremtette, rajongó lélekkel tartalomul lehelt. Széphalom a 'mindenek boldogsága', Széphalom a 'nemzeti becsület tüze', Széphalom a 'szent és hív érzések', Széphalom a rokokó idill, a 'poétai berek', az új Arcadia, Széphalom a jövő, Széphalom a kiművelt magyar nyelv, Széphalom az ízlés tündérpalotája! Felírta e nevet deszkatáblára, birtoka határán. Felírta verseibe. Felírta, örökre felírta levelei ezreinek dátumába, küldve, röpítve a szép nevezet szárnyán az óhajtott ideált: a régi nyomába, a régi mellé új religiót, az ízlés religióját. Azt hiszem, e megható fikció, e szellemi fata morgana sugártörésébe fölemelve érthető meg s méltányolható leghelyesebben Kazinczy történeti alakja.[1]

Horváth János Kazinczy halálának századik évfordulójára írott megemlékezése a kultusz nyelvén szól, mégis reflektáltan. Széphalom *megható fikcióként, szellemi fata morganaként* áll előttünk, mint Kazinczy legigazabb valójának megjelenítője. Valóság és fikció, élet és irodalom egybemosódása a Széphalom-képzet meghatározó vonása, így válik Kazinczy emblémájává Horváth János értelmezésében. E „szellemi délibáb" azonban nem csak a Kazinczy-jelenség lényegét érzékíti meg, Kazinczy emlékezetének visszfénye is ott lebeg benne. Széphalom „megható fikciója" kulturális alakzat: emlékezethely. Az emlékhellyel szemben, mely a kultusz fizikailag létező helye,

* A 2020. szeptember 28-án elhangzott akadémiai székfoglaló előadás jelentősen bővített tanulmányváltozata. Az előadás szövege és a hozzákapcsolódó diák megtekinthetők: https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Debreczeni_Attila__szekfoglalo_20200928.pdf A jelen tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre. Dolgozatunk párdarabja: Debreczeni Attila, *A debreceniség (Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése) = A debreceniség mintázatai – Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. Bódi Katalin, Fazakas Gergely Tamás, Lapis József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020 (Loci Memoriae Hungaricae, 9), 24–71. Szoros kapcsolatban áll továbbá a következő dolgozattal: Debreczeni Attila, *A Tövisek és virágok kötetkompozíciója és szöveghálója*, Studia Litteraria, 58(2019), 3–4. sz., 73–102.

1 Horváth János: *Kazinczy emlékezete*, Budapesti Szemle, 1931, 648. sz., 183–184.

az emlékezethely nem feltétlenül szó szerinti értelemben vett hely, hanem elsősorban jelentéshordozó, mely egy közösség emlékezetében felidéző funkcióval és identitásképző erővel bír. Pierre Nora *lieux de mémoire* fogalmának magyar megfelelője, amely persze eredeti jelentéséhez képest már jelentősen átalakult. Ebben a módosult jelentésben képezi alapját a Magyar Emlékezethelyek kutatási programnak,[2] mely a Jan és Aleida Assmann nevével fémjelezhető emlékezetkutatások szemléletéhez áll a legközelebb.

A jelen tanulmány e kutatási irányhoz csatlakozik, fő célkitűzése Széphalom mint emlékezethely születésének leírása. A Széphalomhoz kötődő alapvető jelentéseket és toposzokat először Kazinczy formálta meg. Kazinczy kortárs tisztelői és ellenfelei átvették és továbbalakították ezeket, saját értelemkonstrukcióik részeként. A Széphalom-emlékezethely a közvetlen utókor (előzményekkel folytonos) emlékező tevékenysége által született meg, s a továbbiakban az ekkor kialakult jelentésmag az egyre képződő új és új jelentésekben is állandó maradt. A tanulmány gerincét a megszületés e fázisainak leírása adja. Az első részben *Praedium Széphalom* történetét tekintjük át az újabb kutatások eredményei alapján, ahogy a tervezett *Magyar Emlékezethelyek*-kötet szócikkeiben is először mindig az emlékezet tárgya vizsgálandó. A Kazinczyra irányuló vizsgálat a második és a harmadik fejezetben történik, először a névadás és névhasználat felderíthető adataival vetünk számot, majd a Széphalomhoz kötődő irodalmi toposzok alakulástörténetéről lesz szó. Ezek az elemzések Széphalom Kazinczy szövegeiben található mintegy három és fél ezer előfordulásának számbavételén és kontextualizálásán alapulnak.[3] A kiformálódott jelentések hatása keletkezésük pillanatától érzékelhető. A negyedik rész feltárja, hogyan kapcsolódik rá a Kazinczy által megképzett jelentésekre és toposzokra a kortársak Széphalom-képzete, s hogyan formálják azokat saját képükre. Az ötödik rész

2 Minderről l. S. Varga Pál programtanulmányát: *Kollektív emlékezet és történeti tudományok*, Studia Litteraria, 51(2012), 1–2. sz., 32–40. E tematikus szám az emlékezethelyekről szól, benne többek között Aleida Assmann és Pim de Boer tanulmányaival, melyek a 2011-es debreceni emlékezethely-konferencián hangzottak el, s angolul a konferencia kötetében jelentek meg (*The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*, eds. Pál. S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács, Debrecen, Debrecen University Press, 2013), amely nyitódarabja a jelenleg kilenc kötetből álló *Loci Memoriae Hungaricae* című sorozatnak. A *Magyar Emlékezethelyek* portál a következő címen érhető el: http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely/. Itt mondok köszönetet S. Varga Pálnak, aki a jelen tanulmány első olvasójaként több fontos meglátásával érdemben segítette a végső változat kialakítását.

3 Rendelkezésre áll elektronikusan (teljes szövegű keresésre alkalmasan) a levelezés most már mind a 25 kötete (Kazinczy Ferenc *Levelezése* I–XXI., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911.; XXII., kiad. Harsányi István, Bp., MTA, 1927.; XXIII., kiad. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Bp., MTA, 1960.; XXIV., kiad. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.; XXV., kiad. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. [A továbbiakban: KazLev.]), az összes önéletírás és a hozzájuk kapcsolódó feljegyzések; l. Kazinczy Ferenc *Összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020 (DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei), http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/ (utolsó megtekintés: 2020. november 28.)

a Kazinczy halála utáni három évtized emlékező aktusaiban mutatja fel a folytonosság elemeit és a jelentésképzés azon új alakzatait, amelyek a Széphalom-emlékhely és a Széphalom-emlékezethely megszületéséhez vezettek. E rész az emlékezés korának későbbi évtizedeire történő kitekintéssel zárul. A hatodik részben (a tervezett emlékezethely-kötet szócikkeinek záróegységéhez hasonlóan) az emlékezethely jelentéseinek és a hozzá kötődő identitásképleteknek a leírására kerül sor, egyben összegezve és lezárva a gondolatmenetet.

1. Praedium Széphalom

Kazinczy 1810 decemberében hosszabb önéletrajzi feljegyzést készít *Széphalom és házi dolgaim* címmel, amelyben részletesen leírja széphalmi birtoka történetét, a hozzá kapcsolódó családi viszálykodásokat.[4] Rögtön az elején, a második pontban megemlékezik arról, hogy birtokjelző tábláját kétszer is felállította:

> 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel ott hol most a' kút vagyon közel a' Szakszon sövényéhez, mellynek táblájára e' szókat írtam: „ABAUJ VÁRMEGYE. PRAEDIUM. SZÉPHALOM. 1794." Ez a' tábla elavúlt, 's 1808-ban eggy újat állittattam az Ujhelyből jövő út jobb szélén az utolsó ház sövénye mellett, megtartván az előbbi felülirást rajta, 's csak az esztendőt változtatván 1806-ra, annak emlékezetéűl, hogy én *abban* jöttem ide lakni.[5]

Először tehát közvetlenül fogságba kerülése előtt, majd két évvel Széphalomra költözése után, de a költözés évét megjelölve állíttatta fel tábláját, mely kettős funkciót töltött be, egyrészt a birtokba lépést demonstrálta, másrészt nevet adott a praediumnak.

A praedium (azaz a nemesi birtok), és speciálisan a ház és a kert történetét legújabban Granasztói Olga és Orbán László dolgozták fel,[6] új források alapján, újszerű szemlélettel, igen nagy alapossággal, így itt most szükségtelen részletekbe bocsátkozni, elegendő vizsgálataik főbb megállapításai közül azokat felidézni, melyek

4 Kazinczy Ferenc *Művei. Pályám emlékezete,* kiad. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009., 154–161. [A továbbiakban: PE.]

5 PE. 155.

6 Orbán László, *Kazinczy széphalmi birtoka,* Irodalomismeret, 2017. 4. sz., 8–52. – Granasztói Olga, *Széphalom: egy angolkert utópiája,* Irodalomismeret, 2017. 4. sz., 54–89. A széphalmi emlékhely történetét nem sokkal korábban összefoglalta: Kováts Dániel, *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom" A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása,* Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009. A széphalmi életforma társadalomtörténeti megközelítése: Dobszay Tamás: *Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása = A fogyasztás társadalomtörténete,* szerk. Hudi József, Budapest–Pápa, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Pápai Református Gyűjtemények, 2007 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 18), 43–51.

témánk szempontjából fontosak. E megállapítások az alábbi időrendi áttekintéshez köthetőek:

1790 ősz: anyjától megkapja az apai birtokrészt;
1791 vége: tető alá kerül a maga tervezte ház;
1794 ősze: kitűzi a Széphalom birtokjelző táblát;
1806. június: elfoglalja széphalmi birtokát;
1813. április: az „osztály" megerősíti birtokában;
1829. június: a birtok végrehajtás alá kerül.

Kazinczy emlékezéseiből tudjuk, s ezzel korabeli adatok is összhangban állnak, hogy az atyai birtokrészt özvegy anyja 1790 őszén ígérte oda neki, hogy tervezze meg házát, s ő felépítteti. Kazinczy elkészítette a terveket, 1791 májusában kezdtek az építéshez, július végén álltak a falak, télre tető alá került a ház. Ezt követően Kazinczy folytatta a birtok fejlesztését, noha még nem költözött oda, s kevéssel fogsága előtt kitűzte birtokjelző tábláját. Az eredeti tervrajzok elvesztek, mikor Kazinczy 1794. decemberi letartóztatásakor iratait lefoglalták, ezért a fogság enyhültebb szakaszában, 1795 nyarán kérte öccsét, hogy rajzoltassa le a ház és a kert akkori állapotát. A legújabb kutatások egyik jelentős újdonsága, hogy előkerült ez a rajzolat, mely tehát valamikor 1795 nyarát követően, de még 1799 nyara előtt készült és alapvetően a birtok és a kert fogság előtti állapotát tükrözi.[7] Megtalálhatóak rajta ugyanakkor Kazinczy fogság idején tervezett változtatásai is, megrajzolva vagy újrarajzolva egyes részeket oldalt vagy a hátoldalon. A rajzok egy gondosan eltervezett birtokközpont képét mutatják, amely a modern kertépítészet inspirációjára a tájkertet a gazdálkodással ötvöző angolkerttípust reprezentál. Egy jómódú, művelt birtokos nemesi életforma kereteit jelentette volna mindez, ha megvalósul.

Kazinczy a börtönben, egy halálos ítélet utáni bizonytalan idejű fogság távlatában rajzolgatta újabb terveit a kézhez kapott rajzolatra. Közben viszont a kert pusztult, a ház bevakolatlanul állva omladozott, öccse állatokat tartott benne. Mikor 1801-ben kiszabadult, az áldatlan családi viszálykodások közepette letett róla, hogy Széphalom valaha is az otthona lehet, de 1806 márciusában végül mégis ez a döntés született. Ilyen előzmények után költözött Széphalomra 1806. június 10-én, az ottani nyomorúságos állapotok miatt egyelőre felesége és kislánya nélkül. Már idézett 1810-es önéletrajzi feljegyzésében a Széphalomra költözés dátumánál többek között azt olvashatjuk, hogy házán nem voltak ajtók, ablakok, cigányokkal volt kénytelen együtt lakni, mindent áthatott a juhtrágya bűze, a falak néhol omladoztak.[8] Ugyanakkor

7 MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121., 5. és 8. sz.; közli és keltezi Orbán, i. m.

8 „Az épűletben nem vala eggyetlen eggy ajtó 's ablak is. De nyár lévén, az ablakokat gyékényekkel betétettem, 's békével tűrtem bajaimat. […] A' czigányok eggy fedél alatt 's ajtók nélkűl laktak velem. […] az öcsém a' juhainak trágyájokat a' maga földjére […] kihordatván, még annyit hagyatott benn a' szobában, hogy a' büdösség miatt meg nem maradhattam, 's közel eggy lábnyi magasságra álló

épp odaköltözése napján mégis a következőket írta Szentgyörgyi Józsefnek: „Ott vagyok, édes barátom, a' hol ifjúságom arany álmaiban reménylettem hogy lenni fogok, és a' honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam".[9] A feljegyzésben a beköltözés nehézségeit mutatja be nyomasztó részletességgel, Szentgyörgyinek és más barátainak ugyanekkor írott leveleiben a sok-sok viszontagság utáni megérkezésről ad hírt, a végre birtokba vett saját birtokról és házról.

A jómódú, művelt birtokos nemesi életforma azonban, amit „ifjúsága arany álmaiban" eltervezett, nem valósulhatott meg. Felépítve állott több mint 400 m²-esre becsülhető háza, benne 8 szobával és egy nagy étkezővel, a ház körül alapszerkezetében ki volt alakítva a gazdasági udvar és az angolkert. Soha nem tudta befejezni egyiket sem, a ház haláláig bevakolatlanul állt, a kert pedig betelepítetlenül. Sőt, bár az anyja halála utáni „osztály" megerősítette széphalmi birtokában, végül mégis elvesztette azt. Halála előtt két évvel adósságai miatt végrehajtás alá került a birtok, s csak bérlőként maradhatott otthonában. Széphalom mint praedium története az életesemények fő gazdasági tendenciája felől szemlélve romlástörténet. Kazinczy harminc évesen, magas jövedelmű állami hivatalnokként, majd újabb állásban bízva, jó házasság reményében az így megalapozott pozíciójához tervezte meg és kezdte építeni házát és kertjét. Aztán nemcsak e perspektívák vesztek el, de minden veszni látszott. A fogság utáni újrakezdésben hiába nyerte vissza a széphalmi birtokot, körülményei nem engedték hajdani tervei megvalósítását, s az utolsó évtizedben gyakran még a tisztes megélhetés sem volt biztosítva. Széphalom egy nagyralátó birtokfejlesztési terv torzója maradt, az elképzelt jómódú, művelt birtokos nemesi életforma pedig vágyott utópia.

2. *Névadás és névhasználat*

a) Mikronév és praedium

Kazinczy önéletrajzi feljegyzésének a birtokjelző tábla felállításáról szóló, idézett részlete a bekezdés első felét alkotó ezen hosszabb szövegegység után következik:

> A' helyet, mivel pusztán állott, sokféleképen hívták. Eggyik neve *Eresztvény* volt, másik *a' gaznál* (mint Rómában *ad aquas*), harmadik *a' Malomnál*, 's Isten tudja mi egyéb. Tót neve leginkább *Pri-Mosztu* (a' hídnál). Az atyám és anyám a' Serháztól adtak neki nevet, 's midőn embereiket ide kiküldötték, ugy adták parancsolataikat hogy *a' Serházhoz* menjenek

ganajat magamnak kelle kihányatni. Azután a' pitvarból Ujhely és Mikóháza felé nyíló szobának boltját lebontattam, hogy ide ne döljön, mert rajta nagy repedések voltak." PE. 158.

9 KazLev. IV. 184., 934. sz.

> ki; 's ez a' név mostanáig is fenn maradt. Én elébb Prenesztének akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel… [tábláján a *Praedium Széphalom* névvel].[10]

A feljegyzés második pontjának e részlete a birtokba veendő praedium megnevezéséről szól. Az első mondat „a hely"-ként hivatkozik a birtokra, melyet a feljegyzés első pontja is név nélkül említett: „Ez a' Praedium, akkor midőn az atyám osztályrészben általvette, kevés házból állott."[11] 1805-ben készült hasonló tárgyú feljegyzése pedig „a' Regmeczhez birt Praedium"-ként említi, amelyen anyja Kazinczy számára „lakó-házat épít és mellé egy egész kis gazdaságot szakaszt-ki".[12] Volt tehát az atyai birtokrész, mely a feljegyzések tanúsága szerint maga is birtokjogi viták tárgyát képezte, s ehhez csatolt további birtokegységeket Kazinczy anyja a fia számára 1790-ben. A praedium, ami a Széphalom nevet kapta a birtokjelző táblán, gazdasági-jogi egységként valójában tehát ekkor és így jött létre, ezért korábban neve sem lehetett. A nevek, melyeket a feljegyzés ezt követően felsorol, természeti környezetet jelölő mikronevek, amelyek egy helyet azonosítanak. Azért volt korábban ilyen sok neve *a helynek*, mert az nemcsak önálló praediumként nem létezett, de maga a terület is jórészt lakatlan volt. Mikor Kazinczy apja kezdte betelepíteni, a mindennapi életben szükségessé vált, hogy megnevezzék, s ez kezdetben többféleképpen történt.

A feljegyzésben olvashatjuk, hogy használatos volt az *Eresztvény, a' gaznál, a' Malomnál*, a *Pri-Mosztu*, azaz a hídnál és *a' Serházhoz* mikronév, köztük azonban nincs olyan, melynek genetikusan bármiféle köze lehetne a praedium neveként feltűnő Széphalom névhez. Hoffmann István e helynév előfordulásait az adattárakban ellenőrizve azt állapította meg általában a régiség névhasználatára vonatkozóan,[13] hogy bár a -halom rendkívül gyakori utótag, de Szép- előtaggal való előfordulásáról nem maradt fenn adat, s a Szép- előtag maga is igen ritka. A 14–15. század fordulójáról ismeretes két adat (Széphegy és Szépbánya) a szomszédos Bányácskára vonatkozott, s a későbbiekben nem adatolható. Mindez összességében arra mutat, hogy a Kazinczy birtokának elnevezéséül adott Széphalom név aligha származhat a megelőző időszak névhasználatából. Vagyis új képződmény lehet, amiből két további kérdés adódik. Először is az, hogy képződött vagy képezték, illetve másodszor, hogy mi módon. Az első kérdésre az eddigiekből elég kézenfekvő módon adódik a következtetés, hogy a névadó maga Kazinczy, noha ő ezt explicite nem mondja ki, sem itt, sem máshol. A feljegyzésből idézett részlet utolsó mondatának szerkezete azonban aligha érthető másként: „Én elébb Prenesztének akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel…", mint folytatja, tábláján a *Praedium Széphalom* névvel.

10 PE. 155.

11 *Uo.*, 154.

12 *Uo.*, 121.

13 Hoffmann István még publikálatlan adatokat is megosztott velem, a helynevekre vonatkozóan jórészt az ő megállapításait követtem, segítségét nagyon köszönöm.

A Horatiusra utaló Preneszte névre még visszatérünk, most elég csak az „akartam elnevezni" állításra figyelni, mellyel Kazinczy névadóként jeleníti meg magát. A mondat „elébb–végre" szerkezete alapján logikusan érthetjük ezt az 1794-es táblaállítás gesztusára is, ami Kazinczyt ebben az esetben ugyancsak névadói szerepben mutatja.

A másik kérdésre, vagyis hogy mi módon történt a névadás, negatív választ már adtunk annak megállapításával, hogy *a hely* megnevezésére a korábbiakban alkalmazott mikronevekkel nem hozható kapcsolatba a Széphalom név. Van azonban egy eddig nem említett mikronév, melyet éppen Kazinczy használt, főleg a Széphalomra költözését hírül adó levelekben, 1806 júniusában. Döbrentei Gábornak az alábbiakat írja a környező településekre és hegyekre nyíló fenséges panorámát dicsérve: „Széphalom eggy parányi Praedium a' Hegyaljai hegyekhez eggy órányira. Házam eggy szép halmon áll Kelet felé. Eggy órányira nyúló rétségen túl a' legszebb sor hegy vonúl el, 's 11 helységet látok".[14] A *Vasárnapi Újság* 1860-as évfolyamában közzétett[15] rajz szerint még akkoriban is élvezhető volt e panoráma, a rajzon a ház körül nincsenek fák, az épület a halmocska tetején áll az alatta húzódó országút fölé magasodva, homlokzatával kelet felé. Kazinczy 1810-es önéletrajzi feljegyzése az elrendeltetés bizonyosságát vetíti e helyhez fűződő kapcsolatára, mikor megjegyzi, hogy serdülő ifjúként „Eljárván a' domb alatt Regmeczről Patakra 's Patakról Regmeczre, már akkor kinéztem magamnak a' helyet, hogy ott én valaha építeni fogok".[16] A történet hitelességét felesleges lenne firtatni, nem ellenőrizhető, s valójában a Széphalomhoz fűződő személyes viszonyt formázza meg benne az emlékezet. Az országút fölé magasodó „szép halmocska", az onnan nyíló panoráma azonban a levelekben is állandóan visszatérő, kedvtelve részletezett téma, s már a ház építésekor a tájolásban is meghatározó szempont volt.[17] A Döbrentei-levél idézett részlete az ismétléssel („Széphalom eggy parányi Praedium […] Házam eggy szép halmon áll") éppen a praedium neve (Széphalom) és a mikronév (szép halom) közötti metonimikus kapcsolatot látszik hangsúlyozni. A Rumynak írott 1808. november 4-i levél ténylegesen névadást említ, itt viszont a német megfogalmazás nyelvtani szerkezete nem egyértelmű.[18] A különféle előfordulások egyenként nem

14 KazLev. IV. 188., 936. sz.

15 *Vasárnapi Újság,* 1860. január 8., 16., ismeretlen rajzolótól származó illusztráció Matolay Viktor *Kazinczy-ünnepély Széphalmon* című, 1859. december 30-i keltezésű cikkéhez.

16 PE. 155.

17 A vonatkozó feljegyzéseket és leveleket áttekintve és értelmezve Granasztói Olga megállapítja: „Az angolkert esztétikájának látképelvét, ha a környező táj birtokbavételével is, de tudatosan valósította meg Kazinczy". Granasztói, *i. m.*, 87.

18 „Sagen Sie nur, es sey ein nicht gar lang impopulirtes Praedium von ohngefähr 24 Bauerhäusern an den Gränzen von Abaujvarer Comitat ¾ Stund von Ujhely. Von der schönsten Lage, die dem orte den Namen gab." KazLev. VI. 110., 1369. sz. – Az utolsó mondatban feltűnő „schönsten Lage" kifejezés a „von" előljárószó ismétlődése alapján nyelvtanilag Újhelyre vonatkoznék, de ez értelmileg nyilvánvalóan helytelen, így csak az említett Praediumra (mely az itt nem idézett előző mondatokban Praedium Széphalom formában is szerepelt) vonatkozhat az állítás, miszerint az a legszebb helyről

jelentenek döntő bizonyítékot, együttes tanúságuk alapján azonban igen valószínűnek tűnik, hogy Kazinczy az anyja által 1790-ben neki szánt birtokot arról a szép dombocskáról nevezte el, ahonnan tizenegy (más leveleiben tizenkét) helység látképét élvezhette, s amelyen háza is felépült.

Van azonban egy zavaró tényező. Kazinczy emlékezése szerint az anyja 1790 őszén ígérte oda neki a birtokot. A már említett másik, 1805-ös feljegyzésben ehhez azt is hozzáteszi, hogy „Annál nagyobb tisztelettel fogadtam anyai jóságának ezt a' jelenségét, minthogy ezt önnön mozdúlatából cselekedte; mert a' felől azelőtt szó sem volt soha közöttünk."[19] Az 1790. őszi időponttal egybecseng, hogy a Széphalom név első előfordulása korabeli szövegben egy 1791. január 7-i levél, amelyben Kazinczy arról ad hírt, hogy Széphalmon házat építtet.[20] Ugyanakkor már egy évvel korábban, 1789 decemberében leírja egy levelében a Széphalmy Vintze álnevet,[21] amelyet újonnan indítandó folyóiratának, az *Orpheus*nak a szerkesztőjeként és mint szerző is használni fog. Mi volt tehát előbb, Széphalom vagy Széphalmy? Vajon tényleg Széphalmy Vintze kapta nevét Széphalomról, mint elsőre gondolni lehet, vagy inkább fordítva, Széphalmyról neveztetett el Széphalom, s nem (vagy nem csak) arról a bizonyos szép halomról? S ha így volt, akkor honnan a Széphalmy név? Netán ez veszi eredetét a szép halmocskáról? Akárhogy is, a tény az, hogy Kazinczy a Széphalmy nevet már akkor széles körben ismertté tette az irodalmi nyilvánosságban, mikor nemcsak a Széphalom név nem tűnt fel, de még maga a praedium sem létezett.

b) Praedium és településnév

A Kazinczy 1810-es önéletrajzi feljegyzésében leírt 1794-es táblaállítás a *Praedium Széphalom* névvel 1808-ban megismétlődött, a feliratban „csak az esztendőt változtatván 1806-ra, annak emlékezetéűl, hogy én *abban* jöttem ide lakni". A praedium lakóhellyé válása a névhasználatban is változásokkal járt, ezt jól szemlélteti Dessewffy József levelének panaszára (a fuvarosok nem ismerik a Széphalom nevet[22]) Kazinczy válasza:

kapta a nevét. Arról nincs szó, hogy *kitől* kapta. (A német nyelvű szöveg értelmezésében Doncsecz Etelka és Szilágyi Márton volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.)

19 PE. 121.

20 „külömben írtatok (exstirpari curo) és jövő tavasszal építetek Széphalmon, Regmetzhez eggy fértálynyira". Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1791. január 7., KazLev. II. 138., 351. sz.

21 „sub ficto nomine Vincentii Széphalmy". Kazinczy Ferenc Péczeli Józsefnek, 1789. december 10., KazLev. I. 523., 274. sz.

22 „A' minap, kedves Barátom, a' Rospontosok a' jég miatt nem akartak vinni kis Bányátskára, mert ezek az inhumánus géták nem értik, ha Széphalmot emlegeti nékik valaki." Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1809. január 8., KazLev. VI. 172., 1394. sz.

> Ennek a' Praediumnak igazi neve *Széphalom.* De ültetetlen lévén egész 1759-ig, midőn az Atyám itt volt serházához egynehány parasztot is szállíta, a' Tót nyelvű lakosok soha sem tudták nyelveken nevezni. *Mali Regmecznek* nem nevezhették, mert a' mi Regmeczünk maga is Alsó Regmecznek neveztetik. Végre mintegy nyolcz esztendő ólta Kis Bányácskának mondják, mellyet én annál inkább nem akarok, mivel határos lévén Széphalom Bányácskával, a' határ eránt baj támadhat közöttünk. – Ezt lakásom nomenclatiojára.[23]

Míg tehát Kazinczy apja idejében a benépesítés előtt álló pusztát mikronevekkel azonosították, melyek az új század elején még használatban voltak, Kazinczy ugyanekkorra eső odaköltözésekor létezett egy alternatív névhasználat is a szomszédos település nevéhez viszonyítva (Kis Bányácska), településnévként. A Széphalom név így immár ezzel is versengeni kényszerült. Nem elég nevet adni *a helynek,* azt el kell terjeszteni és fogadtatni. Az immár a lakóhelyét megnevező Széphalom név legalizálása és emancipálása több vonatkozásban szükségessé vált Kazinczy számára.

A Dessewffynek írott válasz végén olvashatjuk, hogy a Kis Bányácska név birtokjogi szempontból sem volt kívánatos, s határkijelölési vitákról olvashatunk az 1805-ös és 1810-es önéletrajzi feljegyzésekben is. Anyja halála után, 1813 tavaszán, mikor az 'osztály' (a hagyaték örökösök közötti felosztása) folyt, ezek a kérdések ismét exponálódtak leveleiben,[24] melyek közül most csak a Zsiday Sándornak küldött hivatalos feljegyzését emeljük ki. Ennek a végén ugyanis Kazinczy kicsit bővebben, de lényegében azonosan megismétli a Dessewffynek a Széphalom névről 1809-ben írottakat,[25] ezzel zárva le hosszas érvelését amellett, hogy „Széphalom külön Corpus Alsó Regmecztől". Ezt alátámasztandó hivatkozik az atyja idejére, aki „nem engedte, hogy az Alsó Regmeczi bíró itt is fungáljon", de a helyzet megváltozott, s mint írja, „az Anyám özvegysége olta a' Regmeczi Bíró ide is kiadta a' rendeléseket 's portiót itt is szedegettetett, maga a' praedium kevesebb lakost számlálván mint hogy külön Bírót tarthatott

23 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1809. január 21., KazLev. VI. 191–192., 1402. sz. – Nagyon hasonlóan ír erről márciusban Sárközy Istvánnak, KazLev. VI. 281–282., 1438. sz.

24 Vida Lászlóval 1813. április 25-én közli: „Az osztály engemet meghagyott Széphalmon és Regmeczen". KazLev. X. 339., 2421. sz.; l. erről sok korabeli levelét, csak áprilisból és májusból a következőket: 2412., 2416., 2419., 2420., 2422., 2425., 2430., 2433., 2441. sz.

25 „Csak azt kell itt még említenem, hogy ezt a' Praediumot, mivel alkalmasint puszta volt a' Nagy Atyám idejében (valamint Regmecz is), hol, a' Római ad aquas hasonlatosságára, a' gaznál, hol a' serháznál, hol a' malomnál nevezték a' körülbelől lakók, most pedig, a' Tót nyelvűk, nem szokhatván a' Széphalom névhez 's Regmecznek azért nem nevezvén, mivel két helység viseli a' nevet, a' Felső és Alsó, Kis Bányácskának mondják, a' Ruda Bányácska szomszédsága miatt." Kazinczy Ferenc Zsiday Sándornak, 1813. május 10., KazLev. X. 365., 2432. sz. – Azt írja a levél elején, hogy „József Öcsém eggy jegyzést teve-fel, mellynek által küldését reám bízták"; ez nem azt jelenti, hogy József öccse írta a feljegyzést, Kazinczy pedig pusztán átküldte Zsiday assessornak, hanem azt, hogy a József által tartalmilag megadott tényállást és érvelést Ferenc fogalmazta meg elküldhető feljegyzéssé. Aligha lehetne különben majdnem szövegszerű az egyezés Kazinczy korábbi írásaival.

volna".[26] Mindehhez szolgálnak értelmező magyarázatul a névhasználatról írottak, hogy biztosan azonosítható legyen a praedium, amelynek külön birtoktestként való számbavétele mellett érvel. Mert még akkor sem érzi a Széphalom név azonosító erejét kétségen kívülinek e vonatkozásban.

A bíráskodás helyzete, amint egy 1819-es levele bizonyítja, nem változott: „Széphalom nem Radványhoz tartozik, hanem olly Praedium, mellyben a' lakosok a' Vármegye parancsolatjait az Alsó Regmeczi Bírótól szokták venni."[27] Ezt arra a kérdésre közli válaszul, hogy az „Abaúj Vármegyei Statisztikai Táblák"-ban hogyan, mely helységhez kapcsoltan jelenjen meg Széphalom.[28] Ez alapján kéri Széphalom Alsó Regmeczhez való feljegyzését, megemlítve ezzel összefüggő azon sérelmét is, hogy „ez az impopulált és 40 háznál többől álló hely a' Mappában sem jelent-meg". A sérelem régi, 1808 óta hangoztatja. Először a Rumynak írott, részben már idézett levelében, ahol arra is utal, hogy egyesek véleménye szerint a Széphalom név csak saját magától származó költői elnevezése lakóhelyének, s nem valódi helynév, ami felvehető a térképre.[29] Sárközy Istvánnak írott 1809. március 8-i levelében megismétli panaszát, összekapcsolva a Dessewffynek két hónappal azelőtt írottak rövid elősorolásával: „Széphalom nincs a' Görög mappájában, pedig ott lehetne, mert Széphalom 30 házból álló Praedium […] Széphalom a' mappákból azért hagyatott-ki, mert a' tót nép nem szokhatott a' neve eltanúlásához, 's mivel az atyám impopulálta 1760 táján 's eggy serházat állíta itt elsőben, csak *Serhá*znak hívták; az Ingenieuröknek még is volt annyi felerőjök, hogy tudták, hogy Serháznak nem lehet felírni a' mappában. Házamhoz a Zemplényi határ csak 300 lépés."[30] Horváth Ádámnak 1814. július 27-én írott levelében ugyanezeket olvashatjuk.[31]

A levelek egy kivételre utalnak, amelyen fel van tüntetve Széphalom: Lipszky János 1806-os állapotokat ábrázoló térképére,[32] amelyhez 1808-ban megjelent

26 KazLev. X. 364–365., 2432. sz.

27 Kazinczy Ferenc Dúlházy Mihálynak, 1819. augusztus 1., KazLev. XVI. 483., 3773. sz.

28 Dúlházy Mihály Kazinczy Ferencnek, 1819. július 27., KazLev. XVI. 472., 3770. sz. Dúlházy itt a „praedium"-ot az eredeti 'puszta' jelentéssel adja vissza.

29 „Ich weiss nicht, wie gross Ihr geografisch statistisches Wörterbuch seyn wird. Wäre es möglich den Artikel Praedium Széphalom hineinzurücken, so wäre es mir einzig darum lieb, weil alle unsere Geographen und Kartenmacher diesen Ort überspringen, und viele in der Meinung sind, ich habe nur meine Wohnung poetisch so genannt." KazLev. VI. 110., 1369. sz.

30 KazLev. VI. 281–282., 1438. sz. – Kazinczy térképvázlatot is rajzolt a levélben. 1809. december 12-én újra előhozza ezt Sárközynek: „Eggy leveledben Széphalomnak fekvése felől tudakozódtál. Görögnek mappájin nincs meg: de meg van a' Lipszkién." KazLev. VII. 144., 1614. sz.

31 „Korabinszky és Mások (Lipszkit kivévén) elhagyják Széphalmot, mert Mappájikat holmi régi Mappákból dolgozgatják. Praedium Széphalom az Atyám által impopuláltatott; addig itt eggy malom, eggy fogadó, eggy serház és két Zsellér lakott." KazLev. XI. 484., 2703. sz.

32 *Mappa Generalis Regni Hungariae* partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae geometricis partium dimensionibus, recentissimisque astronomicis observationibus superstructa, adjectis finibus Provinciarum Bukovinae,

a mutató is, az első magyar helynévtár. Ebben ez áll: „Széphalom *aliter* Kisbányácska *h.* Schönhügel *g.* Praedium C. Abaújvárien",[33] vagyis a Praediumként minősített Széphalom név mellett ott szerepel annak változataként a Kisbányácska, a német tükörfordítással, a Schönhügellel együtt, amelynek gyakorlatban való használatáról nincs adat. Fontos lépés Széphalom térképre kerülése, de a név kizárólagos jelölő funkciója messze még, a névtár az alternatív névhasználatot rögzíti. Praedium Széphalom, a korábban lényegében lakatlan terület, melyet Kazinczy apja kezdett betelepíteni, Kazinczy odaköltözése után egyre bővült, leveleiben 1806-ban 20 házat említ, 1808-ban 24-et, 1809-ben 30-at, 1819-ben 40-nél többet. Széphalom praediumként állandó téma volt Kazinczy levelezésében a birtokjogi procedúrák és bíráskodási kérdések miatt, s ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelent meg településként való elismertetésének szükségessége és igénye is, valamint az, hogy rákerüljön a térképekre. Törekvései azonban kevés sikerrel jártak.

A térképek mulasztásait Kazinczy a leveleiben térképvázlatok rajzolásával igyekszik pótolni. A hivatalos elismertetést ez nyilván nem helyettesíti, levelezőtársai körében azonban sikerrel pozicionálja lakóhelyét. A térképrajzolatok akkortól jelennek meg leveleiben, hogy eldől Széphalomra költözése. Először Cserey Farkashoz szóló 1806. március 14-i levelében találunk ilyet,[34] aztán a Kis Jánosnak odaköltözése után pár nappal írott levélben,[35] majd a már idézett Sárközy Istvánnak és Horváth Ádámnak szóló levelekben is. Még gyakoribb a rajz nélküli leírás, vagyis Széphalom időben mért távolságának megadása a környező nagyobb településektől, és pozicionálása a postautak vonatkozásában. Érdekes módon ez először akkor tűnt fel, mikor még nem is lakott ott: 1792 és 1794 között hét levél keltezésében vagy címzésében szerepel a Széphalom név,[36] egytől egyig külhonban élő, nem magyar levelezőtársakkal váltott levelekben, aminek okát csak találgathatjuk. Széphalomra költözésének idejétől kezdve aztán az adott levelezőtárs irányában releváns postautak meghatározása volt a célja.[37] A Széphalomhoz legközelebbi postaállomás Sátoraljaújhely, ide küldte be és innen hozatta el Kazinczy a leveleit.[38] Horváth Ádámnak írott, már idézett levele

Galliciae, Silesiae, Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Valachiae, et Moldaviae Quam honoribus Serenissimi Principis Regii Josephi Archiducis Palatini dedicat Pesthini, Anno MDCCCVI. Joannes de Lipszky, Legionis Caes. et Caes. Reg. Equestris Hungaricae Lib: Bar: Kinmayer Supr: Vigil: Magister.

33 Lipszky János: *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium,* Buda, 1808, 643.

34 KazLev. IV. 83., 891. sz.

35 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. június 16., KazLev. IV. 199., 941. sz.

36 L. a 407., 408., 419., 421., 446., 448., 466. sz. leveleket.

37 Például Buczy Emilnek 1806. május 24-én ezt írja: „leveleit méltóztassék hozzám *par Debreczin, Sátor-Alja-Újhely à Széphalom.* útasítani". KazLev. IV. 157., 924. sz., saját kiemelésünk.

38 „Leveleit fél esztendő mulva *Széphalmon* Tokaj és Kassa közt, Ujhelyhez 1 ½, Patakhoz 3 ½ órányira fogom venni." Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1806. február 28., KazLev. IV. 70., 884. sz.

a postautakról is tartalmaz egy rajzot, ezzel a magyarázattal: „1780 körűl a' Pestről jövő levelek Tokajba kerűltek Tályáról, most egyenesen jőnek Liszkára. [térképrajz] Liszka és Tokaj köztt többé nem jár a' posta. Ezt szükség vala tudnod azért is mert másokat felvilágosíthatsz eránta, ha szükség lesz."[39] A levelek címzése nemcsak a célállomást, de az odavezető postajáratokat is jelölte, így ismerni kellett ezeket, ha máshonnan nem, a kalendáriumok listáiból. A köztudottan kiterjedt levelezést folytató Kazinczy számára Széphalom mint település pozicionálása ebből a szempontból is igen lényeges kérdést jelentett.

c) Településnév és nyomdahely

Széphalom mint településnév használatának van még egy speciális esete, amikor könyvek címlapján a nyomdahely megjelöléseként szerepel. A Széphalom nyomdahely először másfél évvel a *Praedium Széphalom* tábla kitűzése előtt, 1793 tavaszán tűnt fel a nyomtatott nyilvánosságban, Kazinczy Herder-fordításának a belső címlapján:

Herdernek Paramythionjai.
Általtette Kazincy Ferenc.
Széphalom,
Széphalmy Vincénél, 1793.

Kazinczy neve fordítóként, Széphalmy Vince kiadóként, Széphalom nyomdahelyként szerepel. E kis kötet *Lesszingnek meséi három könyvben Aszalay János által* Kazinczy gondozta kiadásával egybekötve jelent meg. Elöl a Lessing-mesék, utána Kazinczy Herdere, s az első címlap jelöli a valódi kiadót, Hummel Dávid nyomdászt, s Bécset mint nyomdahelyet. Széphalom tehát fiktív nyomdahely. A kérdés az, itt és a további három esetben is, hogy milyen jelentést, jelentéseket tulajdoníthatunk Kazinczy e gesztusának.

Mint korábban említettük, a Széphalmy név már azelőtt feltűnt a nyomtatott nyilvánosságban, hogy Kazinczy megkapta anyjától a birtokot. Újonnan indított *Orpheus* című folyóiratának[40] 1789 decemberében cenzúráztatásra került és 1790 februárjában megjelent első száma a címlapon a cím alatt nagy betűkkel szedve hirdeti: „Ki-adta Széphalmy Vintze." A címlap alján a nyomdász megjelölése szerepel: „Kassán, Füskuti Landerer Mihály' költségével." Mivel a költségeket Landerer viseli, valójában ő a kiadó, Széphalmy Vintze pedig szerkesztő, szemben a Herder-fordítással, ahol Széphalmy a nyomdász helyén, kiadói szerepben tűnik fel. A *Orpheus Bé-vezetése* jelzi, hogy „a' homloklevelen kijelentett Nevem áll-név. Okaim vóltak ezt tselekedni, noha

39 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, 1814. július 27., KazLev. XI. 484., 2703. sz.

40 Az alábbi adatok a folyóirat kritikai kiadásából valók: *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2001.

ki-légyek Olvasóim ki-fogják találhatni. Ezt a' valóban igen-rendes demasquirozást szükség vólt meg-tennem mindjárt bé-léptemmel, hogy azok, a' kik olly örömest akadoznak másokba, azt ne gondolják, hogy a' *Domino* rajtam nem-ártatlan végből vagyon."[41] A *Bé-vezetés* tehát maga is különösnek, furcsának nevezi, hogy beköszöntésképpen rögtön leleplezi a szerkesztői név álnév voltát, jelzi továbbá, hogy amúgy is könnyen megfejthető, kit rejt az álnév. S valóban, a *Hadi és más nevezetes történetek* cikke már az *Orpheus* első számának megjelenésével párhuzamosan felfedi Széphalmy kilétét, amit Kazinczy rögtön megerősít ugyancsak a hírlap hasábjain.[42] Akkor mivégre az egész, melyek azok a bizonyos okok, melyek Kazinczyt a Széphalmy álnév használatára késztették?

A kérdés adatszerűen nem válaszolható meg, de valamiféle válaszhoz támpontot kínálhat Kazinczy álnévhasználata általában.[43] Kazinczy ugyanis kedvelte a titokzatoskodást, kassai társasága hölgyeit mindenféle fura neveken emlegette, s szabadkőművesként, a Rózsa Rend tagjaként, költőként maga is többféle álnevet használt ekkoriban. Széphalmy Vintze jól illik Orpheus, Fichtenbach Kálmán, Bozsvai Aladár és Fenyvesi mellé, melyekről az Orpheus kivételével szintén nem tudjuk, honnan vették eredetüket, utalnak-e valamire, vagy csak játékos rejtőzködést kell látnunk bennük. Azt azonban tudjuk, hogy Fichtenbach Kálmán a Rózsa Rend tagjaként volt a neve (mellyel talán összefügg a Fenyvesi szerzői név), a tervezett Árkádia Társaság tagjaként szánta magának a Bozsvai Aladár nevet, Orpheus pedig köztudomásúan a szabadkőműves neve volt. E nevek, úgy tűnik, mindig valamely szerveződéshez kötődnek, s így Kazinczy ahhoz fűződő identitásváltozatát jelölik. Ez legnyilvánvalóbban a szabadkőművesség esetében jelenthető ki, melynek szimbolikus gondolkodásmódja a titkos társasági létmódban igen erős rejtett identitást épített ki a testvérekben, amit a név is megjelenít. Az *Orpheus* címlapjának kettős álnévhasználata leginkább a szabadkőműves küldetéstudat kettősségéhez tűnik hasonlónak: a szervezet titkos páholymunkájának eredményeit a testvérek a laikus világban törekedtek megvalósítani. Széphalmy Vintze Kazinczy szabadkőműves énje megkettőzésének tekinthető, aki Orpheus testvér programját a literatúra nyilvános világában képviseli.

A Széphalmy álnevet Kazinczy az *Orpheus*ban és a *Heliconi virágok*ban szerzőként is alkalmazta, folyóirata első számaiban főleg a szerkesztői szövegeknél és prózai írásoknál (pl. literátori tudósítások, útleírások), a későbbiekben és az almanachban versek aláírásaként is. Markáns tendencia nem fedezhető fel a Kazinczy név alakváltozatai (teljes név, vezetéknév, betűjel) és az álnév váltakoztatásában. A Széphalmy név Kazinczy korabeli leveleiben mindössze 1791 végéig (vagyis lényegében az *Orpheus*

41 *Uo.*, 10. (homloklevél=címlap; rendes=furcsa, különös; demasquirozás=leleplezés; Domino=jelmez).

42 Orpheus, 1790. március 2., 274. és március 30., 415.

43 Erről részletesebben l. *Első folyóirataink…*, *i. m.*, 390, 542–543. – Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas, 2009, 381.

megszűnéséig) tűnik fel, majdnem mindig a folyóirathoz kapcsolódva.[44] Ezt követően viszont kizárólag csak az addig egyszer szereplő Széphalom név fordul elő.[45] Az 1793-as Herder-fordítás belső címlapján alkalmazza utoljára Széphalmy Vince nevét Kazinczy, de itt már együtt a Széphalom névvel. Kazinczy, Széphalmy Vince és Széphalom itteni együttes szerepeltetése leginkább tehát szimbolikus gesztusnak tekinthető, amely mintegy összeköti a Széphalom és Széphalmy neveket Kazinczy literátori énjének jelölésében, tudatosan vagy szándéktalanul előkészítve közöttük a váltást.

Széphalom mint nyomdahely Kazinczy három kötetén fordul elő fogsága után. Természetesen ezekben az esetekben sem Széphalmon történt a nyomtatás, a nyomdahely fiktív. A költségeket viselő kiadó nincs nevesítve, máshonnan tudható, hogy maga Kazinczy volt az, az első esetben Wesselényi Miklós mecénási támogatását is felhasználva. Az 1808-as gyűjteményesnek tervezett, de végül folytatás nélkül maradt kiadás címlapján szerző-fordítóként szerepel Kazinczy *(Kazinczynak fordított egyveleg írásai. Első kötet)*, s a nyomdahelynél még szükségesnek érzi a lokalizációt is *(Széphalom, Abaújban, 1808)*. Három, ugyancsak 1808-as kéziratos kötetének címlapján szerepel még hasonló formula, latinul.[46] A fiktív nyomdahely a korábbihoz képest ezúttal inkább a révbe érés szimbolikus bejelentése a fogság utáni irodalmi újrakezdést reprezentáló első megjelent könyv címlapján. Kazinczy 1802–1803 táján lezárta, összerendezte és kötetekbe köttette addigi munkáinak korábbi kéziratait.[47] Amit folytathatónak ítélt, elkezdte átdolgozni, s 1805 táján elkészítette művei gyűjteményes kiadásának több kötetes tervezetét, azt is többször átformálta, végül a nyomdásszal folytatott hosszas huzavona után 1808-ban jelent meg az első darab, a vállalt elődd, Báróczi nyomán dolgozott Marmontel-fordítás, Széphalom fiktív nyomdahelylyel.[48] Ahogy otthonra találva megérkezett Széphalomra, úgy ért haza szimbolikusan a literatúra világába is művei gyűjteményének első kötetével.

44 L. 274. sz. (ez az említett 1789. decemberi levél az *Orpheus*ról); 298. sz. (ez az *Orpheus* külső borítójáról való közlemény); 304. sz. (ez a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőihez szól, valójában hírlapi cikk); 386. sz. (lista az *Orpheus*ban megjelenésre váró darabokról, ezek aláírása négyszer); 383., 389. sz. (e két levélben szerepel igazi álnévként).

45 L. 351. sz. Ezt a házépítéssel kapcsolatban már idéztük korábban. A fogság előtti többi levél a Széphalom nevet címzésben, keltezésben és Sátoraljaújhelyhez viszonyított elhelyezkedésének leírásában használja.

46 OSzK Oct. Lat. 2.; 64.; 65.

47 L. erről részletesen: Debreczeni Attila, *Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból*, ItK, 118(2014), 2. sz., 226–244.

48 A kiadástörténet részleteit illetően l. Kazinczy Ferenc *Művei. Prózafordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, kiad. Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 842–843.

d) Nyomdahely és allúzió

Széphalom nyomdahely ezután még kétszer szerepel címlapon, mindkétszer 1811-ben. A *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola címlapjai viszont már a szerzőt sem nevezik meg.[49] Maradt egyedül a Széphalom nyomdahely, ami ugyanúgy fiktív, mint az előző esetekben (az epigrammakötet az utolsó oldal legalján megnevezi a valódi nyomdászt, a sárospataki Nádaskay Andrást, az aprónyomtatványon ez sem szerepel, s egyik sem utal a költséget viselő kiadóra, azaz Kazinczyra). Kazinczy azonban nem rejtőzködni akarván adta ki köteteit név nélkül, hanem abban a biztos tudatban, hogy a Széphalom nyomdahely azonosítja őt mint szerzőt. Ennek korábbi előfordulásai, s még inkább a Széphalmy név ismertsége a literatúra berkein belül kétségtelenül megalapozott egy ilyen várakozást. Barátai időnként ekkor is Széphalmynak szólították vagy e néven emlegették, miként mások is a legkülönfélébb összefüggésben.[50] Pápay Sámuel 1808-as irodalomtörténeti összefoglalásában (szinte már szokásosan) a Gessner-fordítást, a Bácsmegyeyt és az *Orpheus*t kiemelve nevezte Széphalmy-Kazinczyt irodalomalapítónak.[51] Egyáltalán nem tekinthető különösnek tehát, hogy a *Tövisek és virágok* megjelenésével majdnem párhuzamosan a *Hazai és külföldi tudósítások* közleménye így fedte fel a szerző kilétét, le sem írván Kazinczy nevét: „Széphalom Ura a' nevetlen Szerző."[52] Ha a Széphalom név ugyanekkoriban (s még sokáig) magyarázatra szorult mint településnév, a literatúra világában (s a literatúra által áthatott személyes kapcsolatokban[53]) egyértelműen azonosítható volt és maga is azonosító erővel bírt.

A Széphalom nyomdahely így nem álnévi szerepben, inkább a kötetek némiképp enigmatikus allúziórendszerének részeként tűnik értelmezhetőnek, ahogy azt a címlapok ikonográfiája sugallja. A *Vitkovics Mihály Barátomhoz* címlapmetszetén

49 Az első szándék szerint együtt, egyszerre kiadni tervezett két nyomtatvány kiadásának történetéről l. Kazinczy Ferenc *Művei. Költemények*, II. Jegyzetek, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 93–95, 508–509. [A továbbiakban: KazKölt.]

50 Barátai közül elsősorban Virág Benedek és Szemere Pál használta e nevet, de például mikor Kultsár István Csokonainál Kazinczy és Ilosvay Krisztina esetleges viszonyáról érdeklődik, így teszi fel némi iróniát sem nélkülöző kérdését: „Talán Széphalmi Vinczénk őlébe készűl az a szép Kegy?" Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei, Levelezés*, kiad. Debreczeni Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 255.

51 Pápay Sámuel: *A' magyar literatúra esmérete*, Veszprém, 1808, 411–412. – L. erről Debreczeni, *Tudós hazafiak…, i. m.*, 27–30.

52 Hazai és külföldi tudósítások, 1811. március 21., közli Váczy János, jegyzetben: KazLev. VIII. 653.

53 Guzmics Izidor így írja le válaszában Kazinczy levelének kézhezvételét: „Bizonytalan nyitám tehát meg azt, és siettem az aláiráshoz, hol az irónak nevét véltem lenni. Ez ugyan ott nem volt, de helyette állott Széphalom; 's lelkemet rendkivűl elragadtatva érzém." Guzmics Izidor Kazinczy Ferencnek, 1822. szeptember 26., KazLev. XVIII. 166., 4113. sz.

a „Sphynx a' Bolondság' kezéből kiragadt bábbottal"[54] látható, míg a *Tövisek és virágok* címlapmetszetén Héraklész dorongja, összefüggésben az ajánlóverssel, mely ugyancsak Héraklészre (Augeiasz istállóinak kitakarítására, a trágyahordásra) utal. Vagyis mindkét metszet támadó alapállást jelenít meg, amelyben a küzdelemre kelő kötethős ellenfele az egyik esetben a Bolondság, a másikban a belső címlap Goethe-idézetével megnevezett Pöbel.[55] A kötetek utalásrendszere és a szövegek levélkommentárjai alapján pontosan megnevezhető az allegorikus megnevezések mögött Széphalom tulajdonképpeni ellenfele: a kálvinistaság és az annak nevet adó Debreczen. Ezt a retorikailag megformált, démonizált Debreczen-képzetet a megelőző évtized vitái során alakította ki Kazinczy, Széphalom maga azonban csak az 1811-es két kötet címlapjainak ikonográfiája által vált szimbolikus ellenféllé.

Ez az egyszeri egymásnak feszülés Kazinczy és Debreczen régi konfliktusának eszkalációját jelentette. A kötetek allúziórendszere olyannyira enigmatikus, hogy azt valójában csak azok dekódolhatták, akik az előző évtized vitáit pontosan ismerték, vagyis Kazinczy legszűkebb köre, valamint közvetlen ellenfelei. Ebből következően a Debreczen-ellenes él az olvasók szélesebb körében nem volt nyilvánvaló, csakis a támadó él, ami számos félreértést és új konfliktust generált, Kazinczy várakozásaitól jelentősen eltérően. Megképződött így az addigiaknál nagyobb kört átfogva és aktív ellenfélként egy anti-kazinczyánus vitapozíció, amely utóbb jelentős mértékben formálta Széphalom megosztott emlékezetét. Ez az oppozíció is belesodródott azonban abba a sajátos csapdahelyzetbe, mely a megelőző debreczeniség-vitában alakult ki, s amely napjainkig terjedően fogva tartja a magyar szellemi életet. E csapdahelyzet születését az alábbi sematikus táblázatok segítségével próbáljuk megvilágítani, eltekintve a folyamat másutt amúgy részletesen tárgyalt elemeinek differenciált kifejtésétől, pusztán a megképződés belső logikájának feltárását szem előtt tartva.

Az első lépések a *Debreceni Grammatiká*val folytatott vitához vezetnek vissza, melynek *Előljáró Beszéd*e megtámadta a Kazinczyék által a *Magyar Museum*ban képviselt fordításprogramot.

	Debreceni Grammatika	*Kazinczy*
nyelvi-irodalmi kontextus	nyelvtisztaság	igazabb ízlés
ideologikus kontextus	elegyítetlen magyarság őrzése	nyúgoti nemzetek követése
nyelvi-felekezeti oppozíció	**magyar**/nem-magyar	

54 A *Hazai és külföldi tudósítások* 1811. június 26-i 51. számának *Toldalék*ában olvasható e megnevezés (l. KazKölt. II. 509.). – Ennek az ikonográfiának a szabadkőműves analógiáira Kazinczy 1790 körüli szövegeiben l. Debreczeni, *Tudós hazafiak…*, i. m., 380, 384.

55 Itt és az alábbi bekezdésekben nagy mértékben támaszkodunk az 1. lábjegyzetben említett két tanulmányunk eredményeire, azokat gondoljuk tovább.

Nyelvtisztaság és ízlés egyeztetése komoly, de elsősorban fordítástechnikaiként értett probléma volt a *Debreceni Grammatika* 1795-ös megjelenéséig. A *Grammatika* előbeszéde azzal érvel a fordítások ellen, hogy azok „szokatlan, idegen, *és azért* dísztelen színekkel élnek",[56] vagyis ok-okozati viszonyt teremt idegenség és esztétikai ítélet között. Az elegyítetlen magyarság ideologikus kontextusban érvényes, döntően felekezeti szempontja így behatol a nyelvi-irodalmi kontextusba és a megítélés alapjául szolgál, másfelől pedig a „nyúgoti" nemzetek mintájának követését övező közmegegyezést kezdi ki.[57] Az így megteremtett értelmezői oppozíció, a „magyar/nem-magyar" tehát a nyelvre, méghozzá az idegen hatásoktól mentesnek tekintett református nyelvváltozatra vonatkozik. Kazinczy számára mindez elfogadhatatlan volt

	Debreceni Grammatika	*Kazinczy*
retorikai oppozíció		**neologus** / Debreczen
identitásképző centrum	magyar	újító
stigmatizáció	újító=nem-magyar	magyar=maradi
	anti-kazinczyánusok	*kazinczyánusok*

Ahogy azonban a *Debreceni Grammatika* az ideologikumot belekeverte a nyelvi-irodalmi kérdések kontextusába, úgy Kazinczy válasza sem a támadással adekvát szinten született meg. Megalkotta „Dea Debreczen" retorikai konstrukcióját, melyet a Debreczen-képzet számos alakváltozatát létrehozva ellenfelévé tett, pontosabban neológiája ellenfelének megnevezésére alkalmazott. Kazinczy válasza tehát ugyancsak elszakad a nyelvi-irodalmi kontextustól, s lényegében túllép az ideológiai kontextuson is, az identitásképzés területére. A debreczeniség egyik fő jellemzője Kazinczy állítása szerint a maradiság. Mint 1805-ös programlevelében írja: „Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt." Majd hozzáteszi: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell."[58] Az erőteljes MI–ŐK viszony neológus voltát identitásként formálja meg, ami azonban szükségszerűen létrehozza ellenidentitását. Ennek centruma a nyelvi-felekezeti értelmen immár túllépő „magyarság", ahogy Fazekas Mihály is alkalmazta az 1805-ös viták előtti Kazinczyra, egy tíz évvel későbbi levelében: „még akkor nőtelen és magyar volt".[59] Az így határozatlan fogalmi tartalmúvá váló magyarság-képzet stigmatizáló jellege nem csekélyebb, mint Kazinczy esetében: az újítók nem-magyarnak minősülnek. Az identitásképzés előtérbe lépésével feltűnik a napjainkig ható csapdahelyzet: az *újító* és a *magyar* ellenidentitásokká válnak, noha

56 *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság,* Bécs, 1795, XVIII.

57 Erről részletesebben: Debreczeni Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez,* Alföld 70(2019), 5. sz., 76.

58 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31., KazLev. III. 304., 741. sz.

59 Fazekas levele Kerekes Ferencnek, 1815. november 24. = Fazekas Mihály *Összes művei,* kiad. Julow Viktor, Kéry László, Bp., Akadémiai, 1955., II. 97.

eredendő oppozíciójuk nem ez, s ezekből differenciálatlan és pontatlan, leginkább megbélyegző minősítések fakadnak mindkét oldalról.

Az „újításoknak minden nemeitől iszonyodó Debreczen”[60] démonizált képzete egészen 1815 végéig lesz jól bevált ellenfele, hivatkozási alapja Kazinczy neológusi törekvéseinek, úgy, ahogy e képzetet 1805–1807 során, a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per vitáiban vádló retorikai arzenálja kiformálta. S ahogy az a *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola allúziórendszerében megjelenik: Széphalom Debreczen ellen. Az ellenhatás erre azonban már egy általánosabb anti-kazinczyánus pozícióból érkezik a kortárs recepcióban, ami fokozatosan az ellenfél új megnevezését teszi szükségessé Kazinczy részéről, s így megjelenik, először egy 1815. februári levélben,[61] az ortológus kifejezés. Az anti-kazinczyánus pozíció e néven, alapvetően a kazinczyánus értelemben hagyományozódott az utókorra, de az ekkor megképződött oppozíció sem tűnt el teljesen, ha búvópatakszerűen is, de folyamatosan jelen van Kazinczy és Széphalom megosztott emlékezetében.

3. Költemények és toposzok

a) Sírhalom

Széphalom Kazinczy költészetében is kitüntetett helyet foglal el. Több irodalmi toposz kapcsolódik rá, s végül maga is toposszá válik a kortársak és az utókor Széphalomról szóló verseiben. Kazinczynál először egy cím nélküli (Toldy, majd Abafi által *Széphalom* címmel kiadott) kétszakaszos versben tűnik fel, melynek első lejegyzése 1793 végére tehető, vagyis arra az évre, amikor a Herder-fordítás címlapján utoljára szerepel Széphalmy Vintze neve, s először Széphalom mint nyomdahely. A vers (szinte Kazinczy egész pályáját átfogó) alakulástörténete 1827-ig tart, a változás tendenciája az első két sor önállósodását mutatja.[62] A továbbiakban arról lesz szó, hogy ez milyen jelentésváltozással jár, és hogyan függ össze az első fejezetben már említett életeseményekkel, valamint hogy formálódása során mely toposzokkal és szövegekkel fonódik egybe.

A vers első lejegyzése[63] és első kiadása[64] az alakulástörténet első két fázisát reprezentálják:

60 Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1815. november 9., KazLev. XIII. 280., 3041. sz.

61 „a’ mi Orthologusaink”. KazLev. XII. 368., 2849. sz. A *Tövisek és virágok* tervezett második kiadásához írott, 1816. január 27-i keltezésű előszavában már következetesen e kifejezést használja Kazinczy. KazKölt. I. 1124–1130.

62 Az alakulástörténetről l. KazKölt. II. 271–272.

63 *Korai versek III.*, KazKölt. I. 875.

64 Virág Benedek’ *Poétai Munkáji*, Pest, Trattner, 1799, 85.

Autográf lejegyzés, 1793

E' világ minden szugolyáji köztt, ó
Széphalom, nékem te nevetsz leginkább.
Ó fogadj csendes kebeledbe majd ha
Elfut az órám.
<Életem elfut.>
<Életem elfogy.>

Itt, ah! itt öntse dagadott szemekből
A' kegyes könnyet tetemimre Fannim,
Enekét lassú zokogással itten
Dalja Virágom.

31. Xbr. 1793

Virág Benedek kiadása, 1799

LÁMIÁM' ÉNEKE.

Ille te mecum locus et beatae
Postulant arces: ibi tu calentem
Debita sparges lacrima favillam
Vatis amici.
HOR.

„A' Világ' minden szugolyáji közt, oh,
Széphalom! nékem te nevetsz leginkább:
Oh, fogadgy tsendes kebeledbe, majd ha
Elfut az órám.

Itten, ah! itten dagadott szemekből
Öntse hív Fannim tetemimre könyvét;
Énekét lassú zokogással itten
Mondgya barátom."

A vers Horatius *Septimiushoz* írott ódájának (II. 6.) szabad átdolgozása. Kazinczy első két sora a Széphalom néven kívül szoros fordítása a horatiusi 4. szakasz első másfél sorának („Ille terrarum mihi praeter omnis / angulus ridet"), a 3–4. sor a 2. szakasz 2. során alapul („sit meae sedes utinam senectae"), míg a második versszak Horatius versének hatodik, utolsó strófáját követi szabadon, melyet Virág kiadása mottóként idéz.[65] Kazinczy tehát éppen a Széphalmot a világ legkedvesebb zugaként megnevező sorokban hű leginkább a horatiusi szöveghez, csak míg ott az előzőekben említett Tiburról van szó, addig Kazinczynál Széphalomról, melynek nevét beilleszti az adott szöveghelyre. Horatius hat strófás ódája a Septimiussal töltendő boldog idős kor megélésének vidékét keresi, Kazinczy rövid átdolgozása a végső nyugvás helyét (mint arra az *elfut az órám* előtt a kéziratban áthúzott szövegváltozatok: *Életem elfogy* / *Életem elfut* még egyértelműbben utalnak). Horatius a vers utolsó két és fél sorában említi csak, hogy barátja majd könnyezni fog sírján, Kazinczynál a második szakaszban a Fanninak nevezett szerelmes és a dallal emlékező költőbarát, Virág Benedek könnyei öntözik a sírhalmot. A horatiusi óda láthatóan csak alapanyag Kazinczy számára,

65 Az összevetést l. Csipak Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár 1912, 80. – Vö. Porkoláb Tibor jegyzetét, Virág Benedek *Poétai Munkáji*, kiad. Porkoláb Tibor, Bp., Universitas, 2011, 224.

amelyet a korszak népszerű toposza szerint formál át.[66] A sírhalom-toposz, mely az Adonisz-mítoszra vezethető vissza, a halál, a fájdalom megszelídítésének szemléletére épül, a sírnál könnyező emlékezők, barátok és szerelmesek számára mintegy megjelenik a sírban nyugvó, léte újraélhetővé válik. E toposz egyik első és talán legnagyobb hatású hazai változatát Kazinczy hozta létre Gessner idilljeinek 1788-as fordításában. Ennek utolsó mondatában a sírhalomnál megvalósult virtuális találkozás élményét a „Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!"[67] szavakkal festi, mely a jelen vers utolsó soraiban visszhangzik.

Kazinczy Széphalom-versének második változata viszont egészen Horatius jegyében született. A vers utolsó sorában megidézett költőbarát, Virág Benedek (aki egy általunk nem ismert levélben kaphatta kézhez a költeményt) kiadta azt 1799-ben megjelent *Poétai munkáji*ban, saját nevét az utolsó sorból törölve, egyébként lényegében híven. Kazinczy nevét azonban nem említette, így a költemény mintegy betagozódott saját munkái sorába, s csak kódolva utalt a szerzőre. A vers elé ugyanis mottóként odaillesztette a vers alapanyagául szolgáló horatiusi óda utolsó szakaszát, megjelölve a szerzőt, akire egyébként a cím is egyértelműen utal, Horatius *Aelius Lamiához* címzett ódáit megidézvén. Lamia Horatius barátja volt, Virág gyakran emlegette Kazinczyt Lámiaként, kettejük szoros barátságára utalván, ami magyarázza a *Lámiám' éneke* címet, s másik, *Lámia* című versének Kazinczyra vonatkozását is.[68] Kazinczy Széphalom-verse tehát mintegy álnéven jelent meg Virág kötetében, idézőjelek között, s csak kevés beavatott tudhatta, hogy az éppen fogságban lévő Kazinczy a szerző, a leginkább árulkodó éppen a Széphalom név lehetett a második sorban. A szöveg ezzel az élethelyzettel a háttérben egészen más helyi értékkel bírt, mint megszületésekor. A fogságot szenvedő Lámia énekének vágya a világ legkedvesebb zuga iránt, amely végső nyughelye is lehet, immár nem pusztán divatos irodalmi toposz, de a fogoly otthon utáni sóvárgásának érzetét is keltheti a beavatott olvasóban. A Kazinczy előtti tisztelgés mellett talán ez lehetett Virág egyik fő szándéka a vers közlésekor.

Egészen más élethelyzet jelenti a hátteret, mikor Kazinczy beleszövi versének egy részletét Virághoz írott 1807-es levelébe, bizton számíthatván rá, hogy a jelöletlen idézetet a címzett azonosítja majd. Alighogy Széphalomra költözött Kazinczy 1806 júniusában, két hónapra rá a feleségével az anyai nagyszülőknél hagyott alig egy éves gyermeke, Iphigénia meghalt. A Virágnak szóló 1807-es levélben erre emlékszik vissza: „[szegény leányomat] a' Kassai Püspök' engedelmével kertembe temettettem. Ott fogok egykor fekünni magam is; 's Széphalom fogad kebelébe majd ha eljön az órám."[69]

66 E toposzról l. Debreczeni Attila, *A mulandóság „megszelídítése" (Csokonai, Hafiz és a sírhalom-motívum)*, a Tiszatáj diákmelléklete, 1995, 30. sz., 1–18.

67 *Kazinczy Ferenc művei. Prózafordítások Bessenyeitől Pyrkerig…, i. m.*, 113.

68 L. Porkoláb Tibor jegyzetét, Virág, *i. m.*, 154–156.

69 KazKölt. I. 45.

Kazinczy itt a vers első szakaszának második felét idézi meg, nem a Széphalmot legkedvesebb zugnak nevező első két sort, s még kevésbé a második strófát a sírhalom-toposszal. Az idézet immár egy valós családi sírhalomra vonatkozik, amelyben Phigie feküdt, s ahová maga is temettetni akart, feleségével együtt.[70] A vers második szakasza a könnyező Fannival és Virág Benedekkel érvényét vesztette, helyükbe lépett a Phigie-t gyászoló anya és apa.

A széphalmi sírkert kialakításának gondolatában ugyanakkor jelentős mértékben a sírhalom-toposz és az angolkerteszmény indíttatását fedezhetjük fel.[71] Kazinczy már Phigie halálának másnapján tényként közli egy levelében, hogy Széphalmon fogja eltemettetni, noha mint későbbi leveleiből kiderül, a családban sem helyeselte ezt mindenki.[72] Vállalva az esetleges meg nem értést, ezúttal sem a hagyományt követte, hanem irodalmi-művészeti eszményeit ültette át a valóságba.[73] Mint a temetés után két héttel írja: „A' sír csak 60 ölnyire van ablakomtól. Legalább hamvait bírom, látom mindennap, és az azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém."[74] A széphalmi birtokon külön püspöki engedéllyel felszentelt kis terület ugyan nem kertjében volt, hogy közel, alig több mint 100 méterre lehessen a házhoz, s Kazinczy rálásson szobájának ablakából, de az angolkertben testet öltő természetszemlélet egyik eleme éppen a halott- és emlékműkultusz, amely a halál utáni jelenlétet a természetbe olvadással érzékelteti.

Kazinczy egy hónappal Phigie halála után síremlék tervezésével próbálja enyhíteni fájdalmát, Canovának a halál megszelídítése nagy neoklasszicista mítoszát reprezentáló Ámor és Psyche-szobrát képzeli a síremlékre, s megír sírfeliratként egy görögös epigrammát.[75] Közben pedig a sírhalom-toposz jegyében látszik megélni a gyász rituáléit; ahogy ugyanekkori levelében írja:

> Mind én, mind Sophie megnyugodt szívvel 's szeretetnek érzésivel járulunk most kis Angyalunk fekvő helyéhez. Én magamban is elmegyek, el néha még a' hold fénye mellett is, és nékem édes gyönyörűség ott mindent tulajdon kezeimmel dolgoznom. **Azt hiszem**

70 „Jobbja 's balja mellett én és Sophie fogunk fekünni." Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. augusztus 24., KazLev. IV. 277., 978. sz.

71 Vö. erre nézve Granasztói, *i. m.*, 72–74.

72 Ezt említi egy töredékes, talán Cserey Farkashoz szóló levélben, 1806. szeptember 7-én, KazLev. IV. 307., 989. sz.

73 Ez figyelhető meg ugyanezen levél Gessnerre utaló önértelmezésében is: „Sophie az útszán ismét a' nyakamba esett […] Egy forró ölelés volt egész feleletem. Úgy tetszett, édes barátom, mintha magunkban az Ádám és Éva képét látnám, a' mint azt Geszner írja az Ábelében, midőn az Isten haragja kiűzte Édenből." *Uo.*

74 Az idézett levél utolsó mondatai, *uo.*, 308.

75 A versről, annak hátteréről és szakirodalmáról l. KazKölt. II. 305–309.

> **ollykor**, hogy az atyai szeretetnek szent tisztjeit teljesítem, és hogy **azon nyájasságokat *élő, értő* gyermekkel közlöm.**[76]

A félkövérrel kiemelt rész, melyben a kurzív kiemelés Kazinczytól származik, lényegében egybehangzó a fentebb idézett levéllel: „azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém". A sírnál történő rituálé lényege az eltávozott jelenvalóságának újraélése a sírhalomnál, a halandóságon átlépő érintkezés élménnyé váló képzete az emlékezésben. A sírhalom-toposz valóság lett a széphalmi sírkertben.

b) Menedék

Mivel a sírhalom-toposz 1806-ban mintegy megvalósult Széphalmon, a Széphalomra a toposz jegyében sírt álmodó 1793-as költemény második szakasza érvénytelenedett, Kazinczy a továbbiakban nem számolt vele. Szövegszerűen a versnek csak az első két sora tűnik fel még kétszer, 1809-ben visszautalva Virág kiadására, 1827-ben egy rövid önéletrajzi áttekintést lezárva, mindkétszer új jelentéssel. Széphalom mint menedék áll előttünk, topikus és referenciális vonatkozásaiban egyaránt. A menedék-toposz megjelenése Horatiusra (Szatírák II. 6. 1–3.) vezethető vissza, először Kazinczy Széphalomra költözése körül írott leveleiben. Erről 1806 márciusában így ad hírt Nagy Gábornak: „Májusban Széphalmon telepedem-meg. Hoc erat in votis!"[77] Majd Széphalomra költözése után pár nappal, június 16-án Kis Jánosnak részletesebben kifejti, amit eddig csak jelzett a négy szavas Horatius-idézet:

> Széphalom mintegy 20 házból álló praedium. Halmán napkelet felé áll ide rajzolt házam, 150. ölnyire az ország' útjához; a' közt semmi fa nem lepi el, hogy a' kinézés szabadon maradjon. […] A' birtok kicsiny, de szép. Horátznak szavai: Hoc erat in votis modul agri non ita magnus etc. egészen ezt a' kis birtokot festi. Tibour és Praeneste nem lehetett szebb. […] Ha a' szerencsétlen történet Budára, Brünnbe, Kufsteinba 's Munkácsra nem vitt volna, régen itt fogtam volna lakni már. De úgy Sophie nem volt volna enyém! bizonyosan nem volt volna! és így jól van minden. Áldom azt, a' ki kigyókon és sárkányokon 's a' pokolnak minden ijedelmein vitt keresztűl, 's most jutalmaz.[78]

A jól ismert horatiusi szöveghely („Erről álmodtam mindig: kicsi, egyszerű birtok, / hol házam mellett kert s csörgedező patakocska / s mindezeken kívül kicsi erdő volna"[79]) az azilum-toposz körébe tartozik, a zajos nagyvilág elől elvonuló bölcs ideális

76 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. szeptember 23., KazLev. IV. 323., 998. sz.

77 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. március 16., KazLev. IV. 90–91., 893. sz. – Valamint: „Májusban benne leszek [házamban]. Hoc erat in votis!" Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. március 14., KazLev. IV. 83., 891. sz.

78 KazLev. IV. 199., 941. sz.

79 HORATIUS *Összes művei*, BEDE Anna fordításában, Bp., Európa, 1989, 258.

életterét megnevezve.[80] E toposz sejlik fel a Kazinczy önéletrajzi feljegyzéséből már idézett korai szándék mögött, vagyis hogy birtokát először Prenesztének akarta elnevezni.[81] A levélben már azt mondja Széphalomról, az omladozó, büdös házzal együtt, hogy „Tibour és Praeneste nem lehetett szebb." Mert az övé, s úgy érzi, megérkezett. A költözés napján megfogalmazta Szentgyörgyinek is, amit utóbb Kisnek, csak rövidebben és a Horatius-idézet helyén saját szavai álltak: „Ott vagyok, édes barátom, a' hol ifjúságom arany álmaiban reménylettem hogy lenni fogok, és a' honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam. A' Gondviselés a' pokolnak minden rettenetességein keresztűl, tigrisek és sárkányok között vezérlette útamat. Most hát már csak életet, hogy feleségemnek 's leányomnak birtokában boldognak érezhessem magamat."[82]

Hoc erat in votis – erről álmodtam mindig. A horatiusi azilum-toposz tehát nemcsak az elvonulás ideális helyeként nevezi meg Széphalmot: a széphalmi praedium birtokba vétele a „hajdani aranyálmok" teljesülését jelenti. Széphalom a gyötrelmes viszontagságok utáni megérkezés, a menedék jelölőjévé válik, s így hagyományozódik az utókorra.[83] Az antik eredetű toposz elválaszthatatlanul összefonódik az életeseményekkel ezúttal is.

Amikor visszautalva Virág kiadására 1809-ben Kis Jánosnak leírja régi verse első két sorát, már ott van a háttérben ez az új jelentés.

> Virág vette volt fel 1799ben Ódáji közzé ezen sapphicus két strophámat:
> E' világ' minden szugolyáji köztt, kis
> Széphalom, nékem te nevetsz leginkább: etc.
> […] Egy más Sonettem, mellynek ez az utolsó sora:
> És a' *világ* énnékem *Széphalom*
> nem tökélletesen kész. Tibullusi lélekkel írt tárgyára hozzá vethetsz ezen kevés szókból is.[84]

80 Ez az idézet szerepel Rousseau *Vallomások* című műve VI. könyvének élén mottóként, s Kazinczyval hasonló értelemben használja Csokonai is egy 1803-as levelében és feljegyzésében, l. Csokonai, *Összes művei, Levelezés…, i. m.*, 261. – Csokonai Vitéz *Mihály összes művei, Feljegyzések*, kiad. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta, Szép Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 278–279.

81 A Horatius verseiben az elvonulás helyeként is emlegetett birtokokról l. Kőrizs Imre, *Horatius vini somnique benignus*, PhD-értekezés, Debrecen, 2008, kézirat, 78–84.

82 KazLev. IV. 184., 934. sz.

83 A *Pályám emlékezete* II. kidolgozása az egyetlen a változatok közül, amely időben eljut a Széphalomra költözésig, s lényegében ennek leírásával zárul (pontosabban: itt szakad meg). A leírás Horatius említése nélkül, de egészen a horatiusi toposz jegyében született: „Nékem, 's rég olta már, nem vala egyéb óhajtásom mint hogy falusi lakos lehessek, függetlenűl, szabadon, fény és gond nélkül, 's elértem a' mit óhajtottam. Gazdaságom nem foga-el annyira, hogy elég időm ne légyen írnom, 's magam űltetém kertemet, magam oltottam fáimat; míg lakásomat oda nem vevém, addig ott eggy galagonyánál egyéb nem volt. Vendégem többére ott talált, sáros kezekkel. […] – Szebb élet mint ezen esztendeim senkinek nem juthat." PE. 557.

84 KazKölt. I. 57.

A két régi sor egyetlen apró korrekciójában érzékelhető jelentésváltozás (a korábbi „oh Széphalom" helyett itt „kis Széphalom" áll) a fentebb dikciót bensőségesebbre hangolja. A levélben azonban már feltűnik az új Széphalom-formula is. Egy évek óta formálódó szonettjének utolsó sorát osztja meg Kis Jánossal: „És a' világ énnékem Széphalom."[85] Míg az előző formula a világ egyik, noha számára legkedvesebb zugaként nevezi meg Széphalmot, itt azonosítódik nagyvilág és Széphalom, pontosabban: Széphalom a nagyvilág helyébe lép. Ez az a hely, ami az övé, nemcsak tulajdonként, de mint otthon és biztonságot nyújtó menedék is, így valójában a világot jelenti számára.

Az idézett levélrészletben *Tibullusi lélekkel* írott *szonettről* van szó, s mindkét mozzanat jelentőségteljes. Kazinczy nyolc szonettet írt összesen, a nyolcból öt 1809 és 1812 között készült, közülük három jelent meg ekkor, majd mind az öt cikluskénti az 1823-as *Hébé*ben.[86] A szonettekben kitüntetett helyet kap Széphalom és Sophie.

Ámor megszánta éltem' kínjait,
'S mond': Én enyhítem a' kit a' Sors sújta.
'S bérűl ölembe tette-le Sophiet.
(XI. Novemb. MDCCCIV., 1809)

E' szép vidék lőn kedves birtokom.
Eggy új Tibull itt megdicsőjtett engem.
'S én őtet és hölgyét örökre zengem.
(A' Sonettó' Múzsája, 1809)

Nem fénylek én: 's én azt – nem fájlalom:
A' nagy világ énnékem Széphalom.
(Cserei Miklóshoz, 1811)[87]

Kazinczy első szonettjének címe az a dátum (1804. november 11.), amely házasságkötésük napját jelöli Török Sophie-val. Az idézett utolsó előtti versszakban Sophie nevéhez a sors sújtásai utáni révbe érés kötődik, mint azt a Széphalomra költözésekor írott leveleiben láthattuk. 1809-ben készült másik szonettje, *A' Sonetto' Múzsája* idézett utolsó szakaszában a „szép vidék" a korábban említett Tokajt jelenti, az „új Tibull" saját magát, kinek „hölgye" nem más, mint Sophie. Két másik szonettje szintén hozzá kapcsolódik: *A' Kötés' napja* eljegyzésüket énekli meg, *Az ő képe* pedig Sophie fiatalkori portréfestményét írja le, mely Kazinczy széphalmi szobájának falán függött. S bár feleségét nem említi a *Cserei Miklóshoz* írott szonett, annak utolsó soraként kis

85 Ugyanezt megírja Dessewffynek is, KazKölt. I. 58.

86 KazKölt. I. 770–772. – Kazinczy szonettjeinek alakulástörténetéről összefoglalóan l. KazKölt. II. 101–109.

87 Az idézetek a szonettek első előfordulásait jelentő levélforrásokból valóak, KazKölt. I. 56., 65., 223.

változtatással feltűnik a korábbi levelében Kis Jánossal közölt sor: „A' nagy világ énnékem Széphalom", mely a később *Fény és homály* címet kapó végső változatban „Fény 's nagyvilág énnékem Széphalom" formát ölt.

Szonett–Sophie–Széphalom. A menedék-toposz, amely a sors sújtotta életszakasz utáni révbe érést jeleníti meg, összefonódik a családi idill képzetével, s így válik Kazinczy szonettjeinek tárgyává. A Cserei-szonett levélkommentárjában azt írja Kazinczy, hogy a „sentimentalis két utolsó sor azért ugrott-ki az előbbeni sorok' tónusából, hogy a' Sonett egyéb Sonettjeim közzé illjék, mellyeknek tárgya a' szív gerjedelmei és a' házi boldog csend."[88] A költeménybe tehát tárgya és hangneme szerint ugyan nem illett a gondolat, mégis felhasználta korábbi verskezdeményét, hogy a vers többi szonettjéhez simuljon, melyek a megállapodott szerelmet, a családi idillt éneklik meg. Ez magyarázza, hogy a menedék-toposz kapcsán korábban idézett Horatius-szöveghely helyett miért Tibullusra, Tibullusi lélekre hivatkozik szonettjeivel összefüggésben: a római elégiaköltő épp ennek a tárgynak és hangnemnek az antik poétai mintáját jelentette.

c) Árkádia

A szonettek mellett 1811 februárjában episztolában is megformálódik a széphalmi családi idill. A *Kecskeméti Floralbus Phocidensis Római Arcáshoz* című verses levél[89] a római Árkádia Társaság egykori tagjához, egy Sátoraljaújhelyen élő idős piarista szerzetershez szól, őt hívja, hogy látogasson el Széphalomra. A vers második fele az invitálás keretében Széphalmot mutatja be, sorra véve mindazon topikus elemeket, melyekről eddig szó volt.

Még messziről meglátja házamat
Eggy dombnak ormán, 's a' hat lábnyi ablak
Setét-útálót hágy sejtetni véle.
Eggy kedves asszony, két szép kisdedével,
Kinél Guidó sem festhet bájosabbat,
Híven fogadja vendégét, ha szív
Vonsza ezt a' házhoz, és ha szívre vágy,
Nem a' szokásnak bábonájira.
'S ha kép, ha könyv, ha szép fekvés, kies tér,
Messzére nyúlt rétek, kalászos holdak,
Nem messze a' háztól eggy szent tölgyliget,
'S felűl azon mustot-termő tetők,
Eggy kis pataknak játszódó futása,

88 Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak és Cserey Farkasnak, Széphalom, 1811. május 11., KazKölt. I. 220.

89 L. Szabó Ágnes, *Az idillikus költői prózanyelv újrapozícionálása Kazinczynál*, Tiszatáj, 63(2009), 11. sz., 72–73.

És kétszer hat helység' szemlélete,
'S ezek között az Újhely' 's Borsié;
Ha malmainknak zörgéseik az éj'
Tündér csendében, 's csak kelet felől
Megpattant láncza kékellő hegyeinknek,
Varázs erővel hatnak őreá is:
'S ha mind ezeknél inkább még az a' kedv,
Melly a' gonosz sors' vad csapásinak
Nem gyáva homlokot vet ellenébe,
Nem retteg semmit, és semmit nem óhajt,
Békében él magával 's a' világgal:
Mondd, jőjön 's lásson. Itt Arcádia![90]

Ugyanúgy láttatja dombtetőn álló házát a táj fölé magasodva, amint azt az 1860-as *Vasárnapi Újság* rajzán mi is szemlélhetjük, majd leírja a szép halmocskáról nyíló panorámát, úgy, ahogy nagyon sok levelében tette a tizenkét helység és a környező hegyek fenséges látványának megidézésével. Utal a praedium gazdálkodására a malmok zörgését és a szőlővel teli hegyoldalakat felvillantva, valamint képeket és könyveket emleget, a kiművelt életforma rekvizitumait. A „szent tölgyliget" sejtelmes allúziójában a ház mellett rejtőzködő sírkert jelenik meg. Önmagát a sors vad csapásai után itt, felesége és gyermekei körében otthonra lelő emberként jellemzi, aki „Békében él magával 's a' világgal." Erre hivatkozva szólítja fel az elvárt vendéget a bibliai textussal: „jőjön 's lásson. Itt Arcádia!" Az egykori arcásznak megvalósult Árkádiát ígér, a sajátját.

Az Árkádia-toposz ráúszik Széphalomra, magába olvasztva minden részletet, melyet eddig feltűnni láttunk. Az episztola e sajátosságában világosan szemlélhető, milyen erősen egymásba fonódnak, kölcsönösen meghatározzák egymást az életesemények és az irodalmi formulák. Általában is elmondható, hogy Kazinczy költészetében együtt, egyszerre van jelen az idealizáló szemlélet- és alkotásmód, valamint az erőteljes, bár sokszor enigmatikus utalásokba rejtett referencialitás. Utalásai életeseményekre vonatkoznak, melyeket azonban az eszményítés kiemel hétköznapiságukból. Széphalom–Árkádia minden referencialitásával együtt jelenti az idillt, a világtól elkülönült, azzal szembeállított romlatlan élet eszményi terét.

Mikor 1827-ben Toldy Ferencnek szóló levelében,[91] önéletrajza végén még egyszer utoljára leírja Kazinczy, hogy „E' világ minden szugolyáji köztt, kis / Széphalom nékem te nevetsz leginkább", abba beleérthetőek a Széphalom névhez az addigiakban kötődött jelentések. A két szakaszból kétsorossá alakult, immár önálló epigramma és a Phigie halála utáni új Széphalom-formula („A' nagy világ énnékem Széphalom")

90 KazKölt. I. 210–211.

91 Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek, 1827. január 25., KazLev. XX. 194., 4731. sz.

együttesen Széphalom kultikus emlékezetének megalapozásához járult hozzá, jelentős mértékben a Kazinczy-költemények toposzaiból építkezve.

4. Tisztelők és ellenfelek

a) Idill és sírhalom

Széphalom toposzokkal áthatott képzete már Kazinczy barátai, követői körében érdemi visszhangra talált, s tovaáramolván alakította a későbbi kultusz nyelvi alakzatait.[92] Kölcsey Ferenc 1811. december 6-i levelében, visszautalva a Széphalom–Árkádia-toposszal záruló Kazinczy-episztolára, ezt írja: „Kedvesebb Ajándékot, mint az Arcászhoz írt Jambusok, nem nyerhettem volna. Ismerem tehát Széphalom' körét! valóban pittoresque, 's most látom azon soraimnak egész értelmét: berkeink, mint Széphalom' virányi / Elysionná váljanak!"[93] Az Arcászhoz írott episztola Kölcsey számára mélyebb értelemmel látta el saját versének Széphalom-képzetét. E sejtető megfogalmazás hátterében összemosódni látszik Széphalom valósága („Ismerem tehát Széphalom' körét") és annak toposzok által idealizált képe (Elízium). A megidézett saját vers, melyet csatolt is a levélhez,[94] a *Szemere Pálhoz* címet viseli, s utóbb az *Aurora* 1822. évi kötetében *Andalgások* címmel jelent meg, ennek utolsó három versszaka épül a Széphalom-hasonlatra:

A' dalra szebb honunk' leányi
Miként Nümphek, tánczoljanak,
Berkeink, mint *Széphalom'* virányi,
Elűsionná váljanak!

Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe
Nem-hervadandó koszorút,
Sírjának hűvös enyhelyébe
Rózsák közt menjen bíztos út:

92 A Kazinczyról és Széphalomról szóló költeményekből válogatást közöl: Kováts, *i. m. – Kazinczy Ferenc koszorúja. Magyar költők versei Kazinczy Ferencről*, szerk. Z. Szabó László, Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium, 2009.

93 Kölcsey Ferenc *Minden munkái, Levelezés I.*, kiad. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 122. (A saját idézet a levélben új sorokba van írva.)

94 Szabó G. Zoltán a Kölcsey kritikai kiadás jegyzetében bizonyítja, hogy a vers e levélhez volt mellékelve: Kölcsey Ferenc *Minden munkái, Versek és versfordítások*, kiad. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001, 424.

Lángzók lesznek csudált nevénél
Az érző szív' verései,
Szentek, mint oltár,[95] emlékénél
A' hűség' csendes könnyei.[96]

A versben a korábban megrajzolt „vérző honunk" vágyott ellenpontjaként tűnik elénk Széphalom elíziumi képe, a világgal szembenálló, *menedék*et nyújtó *idill*, Kazinczy szonettjei nyomán.[97] Majd Széphalom–Elízium képzetköréhez kapcsolva felsejlik a *küzdelem*ben vitézkedő Kazinczy alakja és az emlékezés majdani helyének, a *sírhalom*nak a képe, egyaránt szakrális metaforikával. Idill, küzdés, sírhalom hármassága képezi az alapvető mintázatát Széphalom kultikus emlékezetének is. Az itt csupán hasonlatként feltűnő Széphalom–Elízium-képzet Kölcsey egy másik versében, melyet 1809. július 23-i levelében küldött Kazinczynak,[98] Idáliaként formálódott meg. Az első sor „Szent Énekesse Széphalomnak" megnevezéssel szólítja meg Kazinczyt, majd horatiusi fordulattal („Oh bóldog! a' ki énekelhet / A' Chariszoknak hangjain") a dal által teremtődő idillt rajzolja meg az eszményi énekes körül,

Kinek dalán elandalodva
    Ejt a' kegyes Hőlgy könnyeket […]
És rózsa fényben szállanak-le
    Az Ámoroknak sergei,
Idáliává lessz vidéke
    A' Kellemek' vidékivé.

A ciprusi Aphrodithé-szenthelyre utaló Idália és a „kegyes Hőlgy" Széphalom és Sophie mitizáló megidézése, a Kölcsey által frissen olvasott első két Kazinczy-szonett hangütését és festését követve. A dal pedig a Chariszok (Grátziák, Kellemek) hangján szól, így válik Idália-Széphalom egyben a Kellemek honává. Berzsenyi Dániel 1809 márciusában, még a szonettek megszületése előtt küldi Kazinczynak a *Hol vagy te Széphalom…* kezdetű versét,[99] mely (a szonettek előképét jelentő februári Kazinczy-levél[100] motívumaiból építkezve) Széphalmot a szerelem és a költészet honaként

95 oltár' em. A javítást indokolja, hogy a birtokos szerkezet nem illik a szövegbe, ugyanakkor a kéziratokban nincs vessző sem (egy kivételével a kiadásokban sem), így a központozás beillesztése sem alapozható meg egyértelműen a források szövegállapotával (vö. a vers kritikai kiadásának jegyzetét, *Uo.*, 415.).

96 *Aurora*, kiad. Kisfaludy Károly, Pest, Trattner, 1822, 152.

97 A vers 1809 szeptemberében keletkezett, Kölcsey ekkor már ismerte Kazinczy első két szonettjét, sőt, versekkel is reflektált rájuk közvetlenül kézhezvételük után.

98 A Kölcsey kritikai kiadás *Levelezés*-kötetében a vers cím nélküli (66–68.), a *Költemények*-kötetben *[Kazinczyhoz]* címmel szerepel (18–19.).

99 Berzsenyi Dániel *Levelezése*, kiad. Fórizs Gergely, Bp., 2014., 42–47., a vers: 43.

100 *Uo.*, 35–36.

mutatja be. Egy háromnegyed évvel későbbi levélben pedig Kazinczy a feleségéhez szóló Berzsenyi-verset olvashatta,[101] benne a részlettel, mely Kölcsey ugyanekkortájt kézhez vett költeményének Széphalom-képzetével egyezik, csak Berzsenyi Idália mellett nem a Chariszokat, hanem a Múzsákat idézi meg (Aoniában van a Helikon hegye, a Múzsák lakhelye), s ehhez kapcsolódik az elíziumi báj:

Teremts Idáliát 's Aont Széphalmodon
    Égi hármóniával!
Eros' amarantja leng majd homlokodon,
S befed Aon Kegye virág pállyáidon
    Elísium bájjával.

A költemény Kazinczy szonettjeinek kézhezvételét követően készült, miként *A' szonetthez* című is, amely kifejezetten azokra reflektál, s melynek végén Petrarcát idézve említi Sophie-t: „Vauklűs 's Laura leend – Széphalom 's Angyala".[102] Ez a vers megjelent Berzsenyi 1813-as kötetében, melynek Kazinczyhoz szóló ajánlóverse, bár a helynév említése nélkül, de szintén egyértelműen a Sophie teremtette széphalmi idillre utal első versszakában.[103] Helmeczy Mihály Berzsenyihez hasonlóan Széphalom Édenének nevezi ezt az idillt,[104] Vitkovics Mihály 1813-ban Tusculanumként utalt Széphalomra,[105] egy 1817-es széphalmi látogatás alkalmával egy németül verselő orvos kétsoros emlékversében pedig a Széphalom–Helikon azonosítással élt.[106] Széphalom mint Elízium, Éden, Idalia, Aon, Helikon, Vaucluse, Tusculanum, s hasonlóan változatosak Sophie megnevezései is. Mitikus és irodalmi allúziók által formálódik a megállapodott szerelem és az emelkedett költészet idillje az eszményített

101 A *Kazinczy Ferenczné*hez című vers a Kazinczynak 1810. január 9. előtt írott levélben volt, *uo.*, 84.

102 Berzsenyi Kazinczynak írott 1809. november 25-i levelében így vezeti be a verset: „Sonettjeidre küldött válászamat,[!] ugy látom nem vetted: azon kis versemet tehat melly abban volt ismét el küldöm", *uo.*, 70.

103 „Mint a' világnak hajdani díszei, / Csendes meződben rejted el éltedet, / Hogy ott magadnak 's nemzetednek / Élj Eratód' arany Édenében". Berzsenyi Dániel' *Versei*, Pest, 1813, *Ajánlás 1808.*, számozatlan lapon. – Ez a verskezdet először ugyancsak az előző lábjegyzetben idézett 1809. november 25-i levélben tűnik fel *(uo.)*, mint arra már Merényi Oszkár is felhívta a figyelmet a vers alakulástörténetének bemutatása során: Berzsenyi Dániel *Költői művei*, kiad. Merényi Oszkár, Bp., 1979, Akadémiai, 602.

104 Helmeczy Mihály Kazinczyt fia 1811. június 18-i születése alkalmából köszöntette episztolájában *(Széphalom urához, midőn Mark, Emil, Ferencz nevű első fimagzata születnék)*, mely aprónyomtatványként jelent meg. Közli Váczy János, jegyzetben, KazLev. IX. 553. – Vö. KazKölt. II. 552–553.

105 Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, 1813. március 6., KazLev. X. 285., 2401. sz.

106 „Igy gondolkozik Köffinger is, ki németűl szerencsésen verselget. Raimund Walther név alatt jelennek-meg Versei a' Bécsi Almanachokban. 4 Sonettjét leírá nekem, 's ezt hagyá itt:
Széphalom nennst du mit Recht den Hügel, auf welchem du wohnest,
Denn weil du ihn bewohnst, wird er zum Helikon selbst."
Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1817. augusztus 21. KazLev. XV. 288., 3481. sz.

Széphalom-képzetben, Kazinczy szonettjeire reflektálva és azokból táplálkozván, de új variációkat teremtvén, még inkább idealizáló hangoltságban.[107]

Az *Andalgások* című vers zárlatának másik fő motívuma („Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe / Nem-hervadandó koszorút") valamely közelebbről meg nem határozott dicsőséges küzdelmet kapcsol össze Kazinczy alakjával,[108] akit a 'Szent' megnevezéssel illet. Az utolsó versszakban aztán még egyszer feltűnik a *szent* minősítés. Ahogy az idézett sorokban a kortársak jutalmul koszorúval ékesítenék a *küzdő Szent* fejét, az utolsó szakaszban az utókor emlékezik majd a Küzdőre *szent* könnyeket hullatván sírjánál. S bár az oltár-hasonlat értelmezése az idézet kapcsán jelzett szövegkritikai probléma miatt nem teljesen egyértelmű, annyi bizonyosan állítható, hogy az emlékezés aktusának megidézése szakrális mintázatot követ. A verszárlat a sírhalom-toposz variációját jelenti, de a *szent könnyek* itt nem a gyász, hanem a panteonizáció[109] rituáléjához tartoznak, akárcsak a *Szent* Kazinczy megnevezéseként, megformálva az utókorban majd uralomra jutó kultikus nyelvhasználat egyik domináns elemét.

Az *Andalgások* zárlata mellett jól érzékelhető ez az elmozdulás Bajza József *Széphalom* című epigrammájában is, mely nem sokkal az *Aurora* közlése után, a *Hébe* 1826. évi kötetében[110] jelent meg, még szintén Kazinczy életében:

Nem *ragyogok* mint Pest, nem mint Buda' tornyai, vára;
Törpe vityillóim' szalmatető fedezi.
Ám de az útas jön, 's buzgó hálára fakadva
Idvezel: ő tudja hol kele hajnali fény:
Hosszú álom után hol zendűlt égi varázzsal
A' csalogány; hol nyílt Grátia-kényü ajak.
Fényljenek a' büszkék; ne az én kunyhóim. Örömmel
Rám ismér, áldván téremet, a' hazafi.
'S majd mikoron eltűn a' hajnal, 's nappali fényben
Hunnia felmosolyog, szent lesz előtte nevem.

A záró disztichon itt is az utókort idézi meg, amely előtt szent lesz a versbéli beszélő, azaz a megszemélyesített Széphalom neve, mert a „Grátia-kényü ajak" teremtő gesztusában testet öltő 'hajnalhasadást' jelenti. Erre gondol vissza az utókor a „nappali fényből buzgó hálával". E metaforika és a kurzív kiemelések közvetlenül is Kazinczy Cserei-szonettjének *(Fény és homály)* zárlatára utalnak: „Nem fénylek én:

107 Az Árkádia–Elízium kettősség, ahogy arra S. Varga Pál is utalt, megközelíthető lenne a schilleri értelmezés szerint is. Friedrich Schiller, *A naiv és szentimentális költészetről*, ford. Papp Zoltán = Uő, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Bp., Atlantisz, 2005, 278.

108 A küzdés motívuma megjelenik Berzsenyi *Ajánlás*ában is, először az 1809. március 12-i levélben. Berzsenyi, *Levelezése*, i. m., 46.

109 L. erről Porkoláb Tibor, *„Nagyjaink pantheonja épűl" Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005, főleg 63–69.

110 *Hébe*, szerk. Igaz Sámuel, Léva, Grund Leopold [Bécs], 1826., 222.

's én azt – nem fájlalom: / A' nagy világ énnékem Széphalom". Bajza verse ugyanakkor mégsem csak Széphalom toposzokkal áthatott idealizált képzetét lépteti fel, hanem Széphalom valóságát is, a vityillókkal és kunyhókkal. Kazinczy sokszor leírta a szegényes Széphalmot, láthattuk ezt odaköltésekor született leveleiben és önéletrajzi feljegyzéseiben. De verseiben csak Széphalom idealizált képe jelent meg irodalmi toposzok által. Bajza a kettő ellentétére építi költeményét. A „Grátia-kényü ajak" teremtette idill Széphalom (és persze „Hunnia") valósága ellenére termett, s mint ilyen jelenti a hajnalhasadást. Az ünnepelhető morális nagyság éppen a körülményeken felülemelkedő áldozatvállalásban áll, mely „Hunnia nappali fényre" jutását szolgálta, kezdeményezőként. Ezért áldja Széphalmot a hazafi, s lesz előtte neve – miként Kazinczyé – szent. Kazinczy közvetlen utókorának kultuszt teremtő nézőpontja jelenik meg itt, még Kazinczy életében.

b) Széphalom és Dicshalom

A kultusz formálódó nyelve és alakzatai mellett a kortársi visszhangban már körvonalazódni kezd az anti-kazinczyánus pozíció is, elsősorban a „küzdő" Kazinczy polarizálódó megítélésében, több szinten megnyilvánulva. Az egyik legszembeötlőbb megoszlás az 1811-es köteteken szereplő szimbolikus Széphalom nyomdahely fogadtatásában figyelhető meg. A *Szemere Pálhoz/Andalgások* című vers zárlata („Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe / Nem-hervadandó koszorút"), mint említettük, valamely közelebbről meg nem határozott dicsőséges küzdelmet kapcsol össze Kazinczy Széphalom–Elízium-képzethez kötődő alakjával. A két szövegváltozat között azonban parányi, de igen jelentős különbség mutatkozik:

> Levél Kazinczynak, 1811: „Fonjunk a' Küzdő' sz[ent]. fejébe / Nem-hervadandó koszorút"
> *Aurora*, 1822: „Fonjunk a' *küzdő Szent'* fejébe / Nem-hervadandó koszorút"

A kurziváláson túl egy aposztrof és a nagybetű az eltérés, ami által máshová kerül a hangsúly: az 1811-es szövegben *a* Küzdőnek *a szent fejébe*, az 1822-es szövegben *a küzdő* Szentnek *a fejébe* kell koszorút fonni. Lehet, hogy a változtatás az *Aurora* szerkesztőitől származik, de a Kölcsey halála utáni gyűjteményes kiadások ezt az alakot vitték tovább, s emelték kanonikus rangra.[111] A bizonyosan Kölcsey szándékát tükröző első változatban Kazinczy tehát mint Küzdő áll előttünk. A vers ezen első változata 1811 szeptemberében született, fél évvel a *Tövisek és virágok*, negyed évvel a Vitkovics-episztola megjelenése után. A Kölcsey-vers heroizáló Kazinczy-alakját leginkább e kötetekkel hozhatjuk kapcsolatba: a címlapok korábban elemzett ikonográfiája Herkules dorongjának és a Bolondság kezéből kicsavarandó botnak a megidézésével éppen a harcra

111 L. Kölcsey, *Minden munkái, Versek és versfordítások…*, *i. m.*, 415. – A másik kéziratról nem dönthető el, melyik változathoz tartozik, mert nincs aposztrof és nagybetű sem. A címváltoztatásról l. *uo.*

kelő Küzdőt jelenítik meg. Mindkét nyomtatvány címlapján a Széphalom nyomdahely szerepel, mely a szerzői név hiányában maga azonosítja a szerzőt, beilleszkedve a kötetek enigmatikus allúziórendszerébe.

A Széphalom nyomdahely azonban Kölcsey kultikus fogadtatásától jelentősen eltérő reakciókat is kiváltott, melyek közül a legismertebb kétségtelenül az 1813-as *Mondolat.* Az egyébként Veszprémben megjelent nyomtatvány címlapján fiktív nyomdahelyként *Dicshalom* áll, ami egyértelműen rájátszik a Széphalom névre, gúnyos hangfekvésben (s voltak, akik a *Dicshalom* szókezdő D-je helyett P-t mondtak…[112]). A címlap mellett a *Tövisek és virágok*ból vett mottó és az ajánlás anagrammája *(Zafyr Czenczinek)* szintén Kazinczyra utal, miközben a metszet és a kötet szövege nem köthető csak és kizárólag hozzá.[113] A *Tövisek és virágok*, valamint a Vitkovics-episztola támadó irányultságára azonban ennél sokkal durvább válasz is született egy másik gúnyiratban,[114] mely az epigrammakötet ajánlásának trágyahordás motívumát variálja, helyenként meglehetősen alantas hangfekvésben. A szöveg eleje leleplezi a Széphalom nyomdahely fiktív voltát, megnevezi Kazinczyt, említve a Széphalmy álnevet is, majd a mottó Goethe-idézetét gúnyolja. A paratextuális elemek kifigurázását a *Herculeszhez* című ajánlóvers fő motívumának variációi követik, először közvetlenül Kazinczy személyét, majd Széphalmot megcélozva.

Utóbbi leírása a széphalmi viszonyok egészen pontos ismeretéről tanúskodik, több ponton is eszünkbe juthat, amit Kazinczy írt a széphalmi állapotokról odaköltözésekor: „[Kazinczy] a' Martinovittsal való öszve esküvése előtt építtetett egy Kastélyt az országút mellett Ullyhelyen fellyül, ezt Széphalomnak nevezte, ez még be sints vakolva, hanem már a fedele is hull, és körös körül pusztul, itt egynehány dög marhát koplaltat az ebédlő szobábann, 's annak a' ganéjját maga szokta Herkulesként az Embertse kihányni az ablakonn, és nem szégyenli, mert Herkules sem szégyenlette."[115] A sértő szándék ravaszul rákapcsolódik a *Tövisek és virágok* ajánlóversére, visszafordítva annak támadó élét Széphalom egyáltalán nem elíziumi képének aprólékos megrajzolásával. Széphalom valósága nem a küzdelem áldozatvállaló morális nagyságát

112 „Der angebliche Ort *Dicshalom* (Ruhmhügel) ist dem *Széphalom* (Schönhügel) nachgebildet. Mehrere Feinde des Dichters, die ein schwarzes Kleid tragen, sprechen *P* anstatt *D* aus, um einen obscönen Sinn herauszubringen." Rumy Károly György ismertetésében, mely az *Allgemeine Literaturzeitung* 1816-os évfolyamában jelent meg, közli: *Felelet a Mondolatra,* kiad. Balassa József, Bp., Franklin, 1898, 84–85. – Nem a nyilvánosság előtt, csak saját könyvpéldányában használta a gúny e formáját Batsányi János, mikor a Virág Benedek 1799-es kötetében szereplő (korábban részletesen elemzett) Széphalom-vers mellé odaírta: Szélmalom. Porkoláb Tibor jegyzete a vershez, Virág, *Poétai munkáji, i. m.*, [2011], 224.

113 L. erről Onder Csaba, *Egy „paszkvillus" anatómiája,* in *Ragyogni és munkálni,* szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 183–192.

114 *Mondolat,* kiad., Balassa József, Bp., Franklin, 1898, 100–109. – Szerzőként Láczai Szabó Józsefet nevezi meg, ezt azonban az újabb kutatások kétségbe vonták. Magos István, *A Láczai Szabó Józsefnek tulajdonított Kazinczy-ellenes gúnyirat szerzőségéről,* ItK 123(2019), 3. sz., 301–329.

115 *Mondolat, i. m.*, 108.

hivatott itt megalapozni (mint majd Bajzánál), hanem annak nevetséges voltát. A metaforika azonban nagyon hasonló ahhoz, amit Kazinczynál és követőinél láttunk, csak fonákjára fordítva.

A kortársi visszhang megoszlásának egy másik szintjét jelenti a Széphalom–Debreczen retorikai ellentét megjelenése immár nemcsak Kazinczy szövegeiben, összekapcsolódva a korábbi viták folytatását jelentő nyelvtisztaság–igazabb ízlés oppozícióval. Éppen mikor gyakran olvassuk Kazinczy panaszait, hogy a térképek nem jelölik Széphalmot, Vitkovics Mihály egy 1809-es levelében[116] felhívja Kazinczy figyelmét Ferenczy János geográfiai munkájára, amelyben ez olvasható: „Széphalom, tsinos izlésű Birtokossa híressé tette a' Magyar Literáturában."[117] A helynév magyarázatául a praedium birtokosának a literatúrában betöltött jelentősége szerepel, mely leginkább a „tsinos izlés"-hez kötődik. Ahogy Ferenczy geográfiájában, úgy Szemere Pál egy 1810-es levélrészletében is az *ízlés* fogalma kapcsolódik Széphalomhoz, mikor azt kéri Kazinczytól, hogy a küldött kéziratot „egészen a' Széphalmi Izlés" szerint bírálja el.[118]

A Kazinczyval szemben álló pozíció a nyelvtisztaság követelményére hivatkozik. Kazinczy 1817-ben két levelében is említi Czinke Ferenc recenzióját, melyben Czinke „Pethe Ferencznek tiszta magyarságát magasztalja, 's azt mondja hogy ők azt nem Széphalmon tanulták".[119] A citált helyen az ismertetett könyv erényeként valóban megemlíttetik a „tiszta magyarság", e kommentárral: „mellyet Mi, nem Szép-Halmon tanúltunk".[120] A tiszta magyarság képviselete jól láthatóan identifikációs energiával rendelkezik, amint Kazinczy levele is a MI–ŐK oppozícióból szólal meg. Szemere Pál leírása pedig egyértelműen a Széphalom–Debreczen retorikai ellentétet használja ellenidentitások megjelenítésére: „Fábri Pali is Pesten lakik. Instructor az ifjú Kubinyinél. Meglátogattam. Nagy ellensége a' neologiának. Debreczent citálja, 's kárhoztatja Széphalmot."[121] Mindez eredendően Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* régi szembenállására vezethető vissza, mely neológia és maradiság ellentéteként interpretálódott Kazinczy által. Az 1811-es kötetek után azonban a Széphalom–Debreczen

116 Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, 1809. július 7., KazLev. VI. 445., 1512. sz.

117 Ferenczy János, *Közönséges Geographia*, Pest, Anna Landererné betűivel, 1809, 117.

118 „Mintegy 40 arkusnyira viszem fel Aurorámat. Mihelyt készen leszek 's alkalmatosságom adódik, felküldöm Széphalomra; 's remélem hogy Édes Uram Bátyám méltóztatik olly keggyel lenni erántunk, hogy azt *egészen a' Széphalmi Izlés* szerént fogja elrendelni." Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1810. december 10., KazLev. VIII. 201.,1886. sz.)

119 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, 1817. március 19., KazLev. XV. 123., 3403. sz. – A másik levélben: „én kevély vagyok azokra, a' kik engemet szeretnek, 's midőn ez az érzés elfog, még gyönyörködöm, hogy Prof. Czinke a' Pethe tiszta Magyarsága felől azt mondja, hogy azt Ők (Mi) nem Széphalmon tanulták, lap 122." Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1817. március 19., KazLev. XV. 121., 3401. sz.

120 Czinke Ferenc recenziója Pethe Ferenc *Természet história, és mesterséges tudomány* című könyvéről, Tudományos Gyűjtemény, 1817. II. 122.

121 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1812. október 6., KazLev. X. 153., 2332. sz.

oppozíció már egy tágabb körben érvényes kazinczyánus és anti-kazinczyánus álláspontot jelenít meg.

Az idézett megjegyzésekben ugyanakkor többről is szó van, mint ízlés és nyelvtisztaság egymásnak feszülése. Kazinczy literatúrában betöltött szerepe kérdőjeleződik meg azáltal, hogy jelentősége inkább kártékonyságnak tűnik. Ez képezi a kortárs visszhang megoszlásának harmadik vetületét az 1811-es kötetek megjelenése után. Pápay Sámuel említett 1808-as irodalomtörténeti összefoglalása külön kiemeli Kazinczyt (Széphalmyként is említve), mint „a' kinek főképpen köszönheti a' Magyar Literatúra, hogy igazabb ízléssel kezdette venni gyarapodását", s kívánja, hogy „ezen derék hazánkfiát Nemzetünk' Gyeniussa tegye állhatatossá elkezdett szép igyekezetében."[122] Kazinczy követői ugyancsak ezt vallják, s ezt jeleníti meg Kölcsey versének Küzdője is, immár a *Tövisek és virágok*ra reflektálva. A kötet goethe-i mottója megnevezi a szimbolikus ellenfelet, a Pöbelt, demonstrálva egyben, amit Kazinczy gyakran és széles körben szeretett hangoztatni, vagyis hogy legszívesebben „Göthévé üttetné magát egy varázsbot ütése által".[123]

Amikor azonban Kisfaludy Sándor 1817-ben egy levelében úgy aposztrofálja Kazinczyt, mint „a Széphalomi Gőthe (a mint ő magát neveztetni örömest hallya)",[124] az a legkevésbé sem hízelgő Kazinczy számára. Másutt, Dessewffyhez szóló ugyancsak 1817-es levelében Kazinczy „magyar Göthévé változását" a *Tyrannismus* térnyeréseként írja le, összefüggésbe hozva azt a *Tövisek és virágok* „kíméletlen bökdöséseivel".[125] Ez a vélekedés széles körben terjedőben volt, s ezt nemcsak a gúnyiratok, de a levelekben Kazinczyhoz eljutó hírek is jelezték már jó ideje. 1815-ben például négy levelében is felemlegeti barátainak (a vulgaritás különböző fokozatait használván), hogy a hírlapszerkesztő Kultsár István egy társaságban állítólag azt mondta róla: „Baszom a' lelke Kalvinistája, 's ő akar tónust adni? ő lesz Dictátor közöttünk?"[126] A Debreczen-képzetben megtestesített kálvinistaságot sok éve ostorozó Kazinczy megkapta az egykori bencéstől a kálvinista címkét. Korabeli levelei tanúsága szerint azonban nem is ez borzolta fel Kazinczy kedélyét igazán, hanem a „Dictátor" minősítés, erre

122 Pápay, *i. m.*, 411, 412.

123 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. október 17., KazLev. V. 195–196., 1182. sz. – A névazonosításban megjelenő locus comparativus alakzatról l. Porkoláb, *„Nagyjaink…", i. m.*, 49–55.

124 Kisfaludy Sándor Ruszek Józsefhez, 1816. június. 3., Kisfaludy *Sándor Minden munkái*, kiad Angyal Dávid, Bp., Franklin, 1893, VIII. 297.

125 *Uo.*, 328.

126 Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, 1815. június 2., Kölcsey, *Minden munkái, Levelezés I., i. m.*, 385. (Váczy kiadása kipontozza a kéziratban teljes alakban szereplő vulgáris kifejezést). Másutt: „az ebadta Kalvinistája Dictator lesz közöttünk". Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1815. május 1., KazLev. XII. 503., 2907. sz. – „az ebadta Kalvinistája akar Dictator lenni". Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, 1815. július 9., KazLev. XIII. 18., 2939. sz. – „Hát b–m a' lelkét, az a' Kalvinista lesz Dictátor köztünk?" Kazinczy Ferenc Rumynak, 1815. november 9., KazLev. XIII. 284., 3042. sz., a szó a kéziratban sem szerepel teljes alakban. – Vö. Onder Csaba, *„…ő lesz Dictátor közöttünk?" A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában* = Uő, *Illetlen megjegyzések*, Bp., Ráció, 2009, 151–170., főleg a bevezető.

reflektált többször és hevesen tagadólag. Ez azonban mit sem változtatott a tényen, hogy tevékenységének létezett ilyen értékelése is. Ez a megítélés ugyanakkor már levált a Széphalom–Debreczen retorikai oppozícióról és eltávolodott a nyelvtisztaság–ízlés ellentéttől, lényegét a literátori szerep alapvetően *differenciálatlan minősítése* képezte. A minősítés egyébként éppúgy differenciálatlan a baráti-követői kör kultikus értékítéletében is, csak ellentétes előjellel. A kortársak között kialakult kazinczyánus és anti-kazinczyánus pozíció végső soron Kazinczy és Széphalom megosztott emlékezetét alapozza meg. Kétségtelen azonban, hogy arányaiban és jelentőségében mindig a kultikus emlékezet maradt a domináns, ehhez kötődik a Széphalom-emlékezethely megszületése is.

5. Emlékhely és emlékezethely

a) Sírkultusz és emlékhely

A Széphalom-képzetet a kortársak szövegeiben, Kazinczy nyomán, idill, küzdés, sírhalom hármassága határozta meg, s ugyanezek tűnnek elénk az 1840-es, 1850-es években született költeményekben és leírásokban is, melyek a széphalmi sírnál tett látogatásokról szólnak. A perspektíva azonban természetszerűen megváltozott: korábban a sírhalomnál történő emlékezés projekció volt, ekkor viszont már valóság, ami átrendezte idill, küzdés, sírhalom hármasságának belső összefüggéseit. Petőfi 1847. július 11-én látogatott Széphalomra, látogatását a *Széphalmon* című versben és az *Úti levelek*ben[127] örökítette meg:

> Újhelytől félórányira éjszak felé esik Széphalom, Kazinczy Ferenc egykori lakása. Nevét megérdemli, mert festői szépségű táj. Különben pedig **szent hely, szent az öreg miatt**, kinek ott van **háza és sírhalma**. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda **zarándokolni, mint a mohamedánnak Mekkába**. És mégis jobb, ha nem mentek oda, mert nagyon erős lelkűeknek kell lennetek, hogy azon sírhalomnál meg ne esküdjetek, miszerint a hazáért soha, de soha egy lépést is tenni nem fogtok. Én voltam ott, láttam a **pusztulás és a feledés** legszívszaggatóbb, legelkeserítőbb képét, és **letérdeltem a sírra** és már fölemeltem a kezemet, hogy megesküdjem… ekkor szerencsémre vagy szerencsétlenségemre megfogott jó vagy rosz angyalom, és elvezetett onnan, minekelőtte kimondtam volna az esküt.

A leírás a festői táj és a pusztuló ház képének ellentétéből bontakozik ki. Ahogy azt a vers részletezi, Kazinczy szobájában most „piszkos, nyávogó porontyok henteregnek,

127 Petőfi Sándor *Összes művei, Költemények 5.*, kiad. Kerényi Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008, a vers: 101–103., az *Úti levelek* vonatkozó bekezdése a jegyzetekben, a kritikai kiadásból átvéve: 454. – A versre nézve l. Fried István, *Petőfi Sándor és a magyar irodalmi múlt („Széphalmon" c. versének értelmezése)*, OSzK Évkönyve, 1978, 453–468.

neje szobája csak „ronda lommal teli kamra", a kertben „az elvadult fák alatt buján termő fű a pusztulás szellemét takargatja". A sírnál pedig vad fák és vad füvek között emelkedik a nélkülöző feleség állíttatta hófehér emlékoszlop, létével is a hazát vádolva, mely feledéssel hálálta meg, hogy Kazinczy „fél századig / tartá vállán, mint Atlas az eget, / a nemzetiségnek ügyét." A sírnál esküre térdelő Petőfi végül nem mondja el a prófétasors kietlensége miatti keserűség esküjét, csak dacol a feledéssel, s elhoz egy ágacskát a sírról, az emlékezés relikviájaként.[128]

Petőfi versében a pusztuló ház leírása annak egykori képével kerül szembesítésre („a múzsák egykori tanyája", „nejének szobája a szentek szente", „a pompás kert"), ami valójában Széphalom ideálképe, ahogy Kazinczy kortársainak verseiből ismeretes. Kazinczy önéletrajzi szövegei és odaköltözésekor írott levelei között hasonló feszültséget figyelhettünk meg, amely azonban akkor Széphalom birtokbavételének eltérő nézőpontok szerinti megítéléséből fakadt. Széphalom ideálképének és valóságának ellentéte Petőfinél múlt és jelen szembesítését jelenti, a pusztulás és feledés miatti vád megalapozásaként. A vers és az útleírás legfőbb és legszemélyesebb témája ugyanis a hazáért hozandó áldozatvállalás értelme, ahogy azt az idézet végén az elfojtott eskü és a vers végének keserű iróniája jelzi:

Hálás haza,
A szent halott nevében
Vedd forró köszönetemet!
Ha gyermekem lesz,
Ki arra készül,
Hogy néked éljen:
Ide fogom majd őt vezetni
E sírhalomhoz… buzditásul.

Ez az összefüggés nem csak Petőfi életművében nagyjelentőségű, de a korabeli Széphalom-szövegekre általában is jellemző. Kölcsey már 1832-es emlékbeszédének végén azt írja, hogy „véráldozatnak képzelém a szent öreget", kinek „sírját szívszorúlva kerűli ki a magyar nyelvművész, sorsától rettegvén".[129] Az 1840-es évektől a pusztulásnak indult ház és sír az utókor háládatlanságának a tanúbizonysága, épp ezért kell elzarándokolni oda, miként a mohamedánnak Mekkába, és mementó gyanánt felmutatni Kazinczy sorspéldázatát. Erdélyi János 1841 őszén („mint búcsújáró") kereste fel a széphalmi sírt, s erről írott beszámolóját így zárta: „Sírjának a' kevéssé járt vidéken is vannak látogatói. A' kövön mindig látni néhány nevet, emlékmondatot, avagy dicsőitést az utolsó hónapokból, miket még le nem törölhetett az idő. […]

128 Az ágacska ma is megvan az akadémiai hagyatékában, egy lapra ragasztva, autográf felirattal: „Kazinczy Ferenc sírjáról. július 11. 1847." Fényképmásolatban közli Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita, *Beszélő tárgyak. A Petőfi-család relikviái*, Bp., PIM, 2006., 222.

129 Kölcsey Ferenc *Válogatott művei*, kiad. Fenyő István, Bp., Szépirodalmi, 1975, 377.

Vajha Kazinczynak, a' mostani nagy reményű kor' meginditójának, a' nemzetiség' első bajnokának a' nemzet' kezétől emeltetnék érdemoszlop, hogy tanulnánk lemondani, s a' tett utjára tisztán lépni ki az önség' korlátibúl, emlékezeténél!"[130] Vachott Sándor szintén 1841-es látogatását versben örökítette meg, nagyon hasonló érveléssel,[131] akárcsak jó egy évtizeddel később Vahot Imre és Arany János.[132]

Petőfi útleírása és verse ugyanakkor egy mozzanatot homályban hagy, azt, hogy miben is áll Kazinczy áldozata, mit jelent az, hogy „fél századig / tartá vállán, mint Atlas az eget, / a nemzetiségnek ügyét." Erdélyi János hírlapi úti beszámolója és emlékezése markáns retorikai ellentétet teremtve fogalmazza meg ezt: „Kazinczy megépité a' magyar nyelv csoda szépségü alkotmányát 's a' ház feje fölött épitetlen maradt. Irodalmunk' mezejét beplántálá a' külföld' és saját izlése' gyümölcseivel; 's magának egy fát sem szurhatott le, mellyről legalább gyermekei szakitsanak gyümöltsöt."[133] Ház és kert, nyelv és irodalom: a Széphalom szegényes valóságának és a létrehozott teljesítmény gazdagságának ellentétes pólusai közötti feszültség jeleníti meg az egyéni áldozatvállalás mértékét és értelmét. A Küzdő[134] már nem csupán „szent öregként" jelenik meg, de egyenesen krisztusi attribútumokkal felruházván („törekvéseiért Kazinczy a' közvéleményben tövissel koszoruztaték"[135]), Vachott Sándor pedig ennél is egyértelműbben fogalmaz verse zárlatában: „Mi volt Kazinczy? Kell-e kérdenem? / Lehettek 's voltak hű apostolok, / De ő a nyelvnek M e g v á l t ó j a volt!"[136]

Közvetlenül Kazinczy halála után, aztán az 1840-es évek Széphalom-zarándoklatai, majd az 1859-es centenáriumi ünnepségek idején, mint azt Margócsy István

130 Regélő Pesti Divatlap, 1842. január 29., 68–71., az idézet: 71. (A sajtóhibákat javítottuk, D. A.) E zárlat retorikailag visszautal korábbi megállapítására, ami Petőfinél és másoknál is hangsúlyos: „Özvegye szobrot emelt a' fák között sírja fölé, annyi hűséggel és áldozattal, mintha egyedül érte élt volna, és nem a' hazáért is. A haza mindeddig nem emelt." *Uo.*, 69.

131 Vachott Sándor, *Széphalmon. Novemb. 6-d.*, Athenaeum 1841. II. 1030–1031. hasáb.

132 Vahot Imre, a sírról közölt rajzolat mellett, rövid életrajza végén gúnyosan jegyzi meg, hogy Kazinczy „széphalmi lakása most elhagyatott állapotban van, egykori tulajdonosa iránti hazafiui kegyeletből, juhakolul és magtárul használtatik; ablakai vályoggal rakvák be, födele szalmával van kifoltozva." *Magyar- és Erdélyország képekben*, III. kötet, szerk. Kubinyi Ferenc, Vahot Imre, Pest, Emich, 1854., 86. – Arany János széphalmi látogatásáról Szemere Miklósnak számolt be 1855. október 19-i levelében, a Vahotéval lényegében egyező leírása végén ezzel az összegzéssel: „Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom: fájdalmas érzettel távoztunk onnét." Arany János *Összes művei, Levelezés II.*, kiad. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István, Bp., Akadémiai, 1982, 629.

133 Regélő Pesti Divatlap, 1842. január 29., 71.

134 „Kazinczy pályája sok küzdésbe kerülvén", *uo.*

135 *Uo.*, 70.

136 Athenaeum, 1841. II. 1031. hasáb, az utolsó három sor.

gazdag példaanyagon demonstrálta,[137] Kazinczy alakját és jelentőségét a mózesi és krisztusi szerepminta alapján értelmezték (melyek persze önmagukban is eltérő értelmezéseket jelentettek). Kölcsey írta emlékbeszédében, hogy Kazinczy „félszázadig küzdött a pusztában, s egy messze pillantás az igéret földébe lőn minden jutalma",[138] s ezzel a Bajza-vers hajnalhasadás-metaforikájának hozta létre szakrális változatát, egyébként Kazinczy nyomán, aki az elődjeként pozicionált Ráday Gedeont léptette fel mózesi szerepben, miként a hajnalhasadást Bessenyeiék nemzedékéhez kötötte.[139] Bajza, Kölcsey és aztán még sokan mások abban is követték Kazinczyt elődeihez való viszonyában, hogy a választott metaforika (hajnalhasadás, mózesi szerep) az esztétikai teljesítménnyel szembeni elégedetlenség elfedését is szolgálta,[140] épp azáltal, hogy Kazinczyt a nyelv és irodalom alapítójának szerepében láttatta: ebben áll teljesítményének lényege és jelentősége, ez testesíti meg a hazáért hozott áldozatát.

b) Panteonizáció és emlékezethely

Fényes Elek 1851-es geográfiai szótárának szócikkében a településre vonatkozó adatközlő mondatot a helység specifikumának megfogalmazása követi, az eddig idézettekhez hasonló Kazinczy-képet felvillantva: „Itt élt, itt munkálkodott a nagy Kazinczy Ferencz, maga feláldozásával egyedül nemzetünk dicsőségének, s magyar literaturánknak élvén."[141] E rövid mondat fontos újdonsága, hogy Széphalom nem a zarándoklat helyeként jelenik meg, s nem is a szegénység és pusztulás képét idézi fel. Széphalom a tevékeny élet tere, ahonnan, mint Tóth Kálmán versében olvashatjuk, „Kazinczy lelke indult / Eszméi fényes táborával", hogy az Árpádéhoz hasonló jelentőségű tettet hajtson végre:

137 Margócsy István, *Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához = Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. Kalla Zsuzsa, Bp., PIM, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 10), 109–118.

138 Kölcsey, *Válogatott művei*, *i. m.*, 370.

139 L. erről részletesen Debreczeni, *Tudós hazafiak…*, *i. m.*, 27–29.

140 „az egész Kazinczy-mitológiának azért volt szüksége a törvényhozó próféta illetve a népvezér (a bujdosásban a lelket és az ígéretet őrző népvezér) figurájára, hogy a történeti szerep patetikus felmagasztalásának fényében kiküszöbölhesse az irodalmi-esztétikai alkotások megítélésének értékszempontjait". Margócsy, *i. m.*, 112–113.

141 Az adatközlő mondat: „Kis-Bányácska vagy Széphalom, egy felemelkedett helyen, s szép vidéken fekvő kis helység, Abauj vármegyében, közel a zempléni határszélhez: 97 kath., 20 ref., 21 zsidó lakja." Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*, Pest, Kozma Vazul Nyomdája, 1851, V. 87.

Két halma van magyar hazánknak,
Két végzetes, megszentelt halma:
P a n n o n h a l o m és S z é p h a l o m !
Amott Árpád, emitt Kazinczy! […]
Legyen megáldva e halmoknak,
Föltámadásunk két halmának
Minden parányi porszeme.[142]

Széphalomhoz a kortársak költeményeiben elsősorban az *idill,* a reformkori „zarándokok" szövegeiben pedig a *sírhalom* képzete társult, magához rendelvén a többi képzetet is. Ebben az új jelentésben viszont a *küzdés* vált a domináns elemmé, amely Széphalmon bontakozott ki. Széphalom természetesen elszakíthatatlan Kazinczy emlékezetétől, ezzel a módosulással viszont egyre inkább önálló jelentőségre tett szert, mint Kazinczy munkálkodásának tere, ami így maga is centrumként kezdett feltűnni.

A Kazinczy-emlékezet kialakulása az 1830-as, 1840-es években zajlott, a kultusz kiteljesedett formáját a Kazinczy születésének százéves évfordulóján, 1859-ben megrendezett ünnepségek alkották meg. Mint Dávidházi Péter megállapítja, az ünnepségsorozat legalább három összefonódó indíttatásból eredeztethető, melyekből kettő (a személyes hálátlanság levezeklése és az irodalmi genealógia teremtése) szorosan Toldy Ferenchez kötődik.[143] A harmadik indíttatás a közösséghez kötődik: a nemzet kötelezettsége a jóvátételre, amiből következően az ünnepség, Lévay József kifejezésével, „engesztelő áldozat" lett.[144] Az előző két évtized zarándoklatai kapcsán képződött séma a hazáért vállalt áldozatról és a haza hálátlanságáról az engesztelő áldozat képzete által megformált kultuszban nyert feloldást. Az ünnepségsorozat és a Kazinczy-kultusz értelmezését számos alapvető munka elvégezte már,[145] most elegendő csak arra utalni, hogy a kultusz nyelve akkor és ma is érdemi folytonosságot mutat az eddigiekben bemutatott topikus nyelvhasználattal, amely végső soron magára Kazinczyra vezethető vissza.

Széphalom emlékezete természetesen az 1859-es ünnepségek után is formálódott, sokféle alakban és sokféle alakzatot teremtve, az emlékezethely *konstans jelentéseleme*

142 Tóth Kálmán, *Kazinczy Ferencz emlékezete,* Vasárnapi Újság, 1859. október 30., 520. Az utolsó idézett sor után egy sor kipontozva, ami a cenzúra által kitörölt sorra utalhat. – A versről és fő motívumáról l. Margócsy, *i. m.*, 111, 114.

143 Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet,* Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 266. A centenáriumi ünnepségeket elemző fejezet: 265–282.

144 Lévay József *Emlékódái és emlékbeszédei,* kiad. Porkoláb Tibor, Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2018, 43–51., valamint a sajtó alá rendező bevezetője: 8–12.

145 Dávidházi Péter és Margócsy István említett munkáin és Porkoláb Tibor szövegkiadásán túl kiemeljük még: Porkoláb, *„Nagyjaink pantheonja épül"…, i. m.*, 130–149. – Keserű Katalin, *A kultusz köztes helye. Kazinczy magyarországi kultusza = Tények és legendák, tárgyak és ereklyék,* szerk. Kalla Zsuzsa, Bp., PIM, 1994 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 1), 35–45.

viszont (Széphalom mint központ), ami ekkorra alakult ki, a továbbiakban érdemben már nem változott. A leglényegesebb módosulásokat a szakrális metaforika fokozatos háttérbe szorulása, elvilágiasodása, valamint az emlékezet megoszlása jelentette. Az anti-kazinczyánus pozíció térnyerése először Kazinczy irodalmi és nyelvi jelentőségének szakmai értékelésében volt megfigyelhető. A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per irodalomtörténeti megítélésében teret nyert a Debrecennek tulajdonított álláspont apologetikus képviselete,[146] a nyelvújítást pedig Szarvas Gábor és a *Magyar Nyelvőr* programja bírálta határozottan.[147] Az anti-kazinczyánus érvrendszer aztán a 20. század elején megjelent esszékben, beszédekben,[148] s napjainkban az alternatív nyilvánosságban is tetten érhető.[149] Eltekintvén az egyébként terjedelmileg sem megvalósítható aprólékos történeti áttekintéstől, a transzformációkat egy-egy példán keresztül próbáljuk érzékeltetni, a másik centenáriumhoz, Kazinczy halálának százéves évfordulójához kötődő szövegeken keresztül.

Kosztolányi Dezső 1931-ben, egyik Kazinczyról írott cikkében így foglalta össze Kazinczy és Széphalom jelentőségét: „Széphalom, ahol csak húsz ház állt, a magyar Weimar lett. Onnan kormányozta veretlen tekintélyével az irodalmat. […] Ő szüntette meg a tespedést – lám ezt a szót is ő locsolta életre –, s a zsíros póriasság helyett az ízes és pompás népiesség mellé valami könnyebb, városibb, irodalmibb hangszert adott, egy más nyelvet, egy új nyelvet, mely szintén a miénk. Mindenki, aki magyarul ír, adós neki."[150]

Kazinczy mint irodalmi vezér és mint a nyelv megújítója áll előttünk, vagyis megváltói, mózesi köntösét levetvén, világi szerepben, de ugyanazon funkcióban és jelentőséggel, mint korábban. Az ismert mozaikokból áll össze a kép részleteiben is: az újító a maradiak ellen („megszüntette a tespedést"), a Debreczenhez mintegy toposzként kötődő „zsíros póriasság"-gal szemben városias ízlés, új nyelv. S persze a magyar Goethe, aki a „magyar Weimar" Széphalomra úsztatott képzetével jelenik meg a leírás élén. Így lesz Széphalom „megszentelt halmából" a korabeli irodalom központja, ami

146 L. erről összefoglalóan: Debreczeni, *A debreceniség…*, *i. m.*

147 Érdekes ellentmondás, hogy miközben Szarvas Gábor és mozgalma alapvetően a Kazinczy által kezdett nyelvújítás ellenében definiálta magát, Kazinczyt ugyanakkor igyekezett elődként feltüntetni, ami a nyelvművelés későbbi időszakában teljes mértékben meg is történt, l. minderről Sándor Klára, *Nyelvművelés és ideológia = Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, szerk Uő, Szeged, JGYF, 2001, 153–216. – Bodrogi Ferenc Máté: *„Forrni kell a bornak ha valaha tiszta akar lenni"*, Magyar Nyelvjárások, 43(2005), 69–94.

148 L. pl. Ady Endre, *Van-e magyar nyelv?* Nyugat, 3(1910), 22. sz., – Vö. Fried István: *A vitássá tett Kazinczy-életmű eseménytörténetéhez (A Kazinczy-értelmezés dichotómiái)* = Uő, *„Aki napjait a szépnek szentelé…" Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*, Sátoraljaújhely–Szeged, 2009., 149–170.

149 http://hunhir.info/Tompo-testver/2012/09/11/Kazinczytol-inkabb-rettegtek-kortarsai-csak-tartva-hatalmatol-nem-mertek-kifejezni-ellenszenvuket-iranta/ (utolsó megtekintés: 2020. május 10.)

150 Kosztolányi Dezső, *Kazinczy Ferenc*, Új Idők, 1931. augusztus 6. – Vö. Fried István, *Kosztolányi Dezső és Márai Sándor Kazinczy-portéja* = Uő, *„Aki napjait…"*, *i. m.*, 95–106.

ugyanúgy metaforikusan értendő, mert nem több, mint a Kazinczyhoz kötött szerep kivetülése. Mindazonáltal a Széphalom-emlékezet alap metaforájává vált.

A Kazinczy halálának százéves évfordulója táján született emlékezések hosszú sorát Németh László több cikkével is gazdagította, melyek egymás után készültek az 1930-as években. Ezekben az esszékben, mint Fried István részletes elemzése kimutatta,[151] kezdetben ingadozóan, majd egyre határozottabban érezhető volt Kazinczy átformálása vezérből diktátorrá. S miként Kosztolányi írása a *Nyugat* álláspontjának reprezentatív megfogalmazásaként is olvasható a folyóiratot ért támadások sodrásában, úgy Németh László Kazinczy-portréjának alakulása szintén e vitákhoz kötődik, összemontírozva Kazinczyt Babits alakjával.

> A világirodalom legvonzóbb vámpírja, de a kortársai számára mégiscsak az ő Széphalma volt a második Vérmező. Ezt a pusztítást alig ellensúlyozza sokat emlegetett serkentése. Kazinczy tulajdonkép negatívumokért ölt, s Kölcseyn kívül egyetlen nagy íróra sem volt döntő és szerencsés hatása. […] A Kazinczy erényei valóban nem öröklődtek; az általa megindított nyelvhígulás azonban tovább tartott egy századon át, legnagyobb íróink közvetlen szomszédságában is.[152]

Széphalom ugyanúgy központi jelentőségű, mint a kultikus szövegekben láttuk, csak negatív előjellel, mert a korabeli magyar irodalom legjobbjainak vesztőhelyét jelenti. Kazinczy pedig a hóhéruk, az ő „levélírói dühe" lett Debrecen veszte is.[153] Kazinczy nem serkentője az irodalomnak, mert érdemi hatása nem volt senkire, a nyelvnek pedig nem megújulását és gazdagodását hozta, hanem felhígulását, mert idegen mintákhoz szabta azt. Nem a Kazinczy-kép szerkezete módosul tehát, hanem az előjel, Széphalom emlékezete is csupán ellentétébe fordul. A korabeli viták leképeződéseként az emlékezet megoszlása elég világosan mutatja azt a csapdahelyzetet, amely eredendően a „nyúgoti" nemzetek mintáját követni akaró újító szándék és a nyelv elegyítetlen tisztaságának őrzése között feszült, s amely az idők során egyre fekélyesebben *magyar* vagy *újító* kibékíthetetlen identifikációs sémáját hívta elő.

A Kazinczy halálától születésének centenáriumáig eltelt három évtizedben megformálódott Széphalom mint emlékhely és mint emlékezethely. A sírhalom felkeresése a búcsújárás, a zarándoklat képzetével fonódott össze, Széphalom Mekkához hasonlíttatott, s lett „szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma".

151 Fried István, *Németh László–Kazinczy Ferenc–Babits Mihály (Egy irodalomtörténeti vázlat utóélete)*, Forrás, 46(2014), 6. sz., 42–55. – A népi írók Kazinczy-képéről l. még Kulin Ferenc, *Hagyománytudat és politikum a népi írók gondolkodásában = „De mi a népiesség…"*, szerk. Sallai Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 36–38.

152 Németh László, *Félben. I. Négy kisérlet (Részlet a Berzsenyi-könyvből)*, Tanú, 1936, 5-6. sz., 24–38., az idézet helye: 33. (*1937. január* dátummal).

153 Németh László nézete Illyés Gyuláéhoz hasonló, aki *Petőfi*jének első kiadásában így fogalmazott: „Széphalom irtóhadjárata után Debrecen szelleme most tér magához." Illyés Gyula, *Petőfi*, Bp., Nyugat Kiadó, 1936, 99.

A zarándoklatok során kialakuló kultikus nyelvhasználatban a hely különleges jelentőséget nyert: emlékhellyé vált. A szakrális mintázatokat követő kultusszal összefonódva zajlott a panteonizáció, a „szent öreg" elhelyezése a nemzet emlékezetében. Ennek első fázisa volt a pusztulással és feledéssel való szembenézés, majd a centenáriumi engesztelő áldozat. A közösség emlékezetében Széphalomhoz önmagán túli jelentés tapadt, mellyel az idők folyamán elválaszthatatlanul összeforrt: Széphalom emlékezethelyként kezdett funkcionálni, jelentésmagját tekintve alapvetően változatlanul, de folytonosan alakuló értelemkonstrukciók részeként.

6. *Jelentés és identitásképlet*

A tervezett *Magyar Emlékezethelyek*-kötet szócikkeinek utolsó részét a jelentés és az identitásképletek leírása képezi, amely egyben összefoglalja az emlékezés tárgyáról, az emlékezethely születéséről és az emlékezet koráról addig mondottakat.[154] Mint a bevezetőben említettük, az emlékezethelyet olyan jelentéshordozónak tekintjük, mely egy közösség emlékezetében felidéző funkcióval és identitásképző erővel bír. Emlékezethely lehet hely, személy, tárgy, fogalom és bármi más, ami alkalmasnak mutatkozik önmagán túli jelentés hordozására a kollektív használat során, gondoljunk például Mohácsra (az 1526-os csatavesztés és a nemzeti sorstragédia), a *Himnusz*ra (Kölcsey költeménye és az énekelt nemzeti ima) vagy Szent Istvánra (az első magyar király és a magyar keresztény államkeret). Mint az eddigi áttekintés során láthattuk, Széphalom esetében is ez történt: Kazinczy lakóhelye (melynek valószínűleg ő maga adta a nevét, s amely megindult a településsé válás útján, majd jóval halála után az is lett) önmagán túli jelentés hordozójává vált.

E felidéző funkció valamely konstans jelentéselem meglétét feltételezi, mely a használó közösség számára az emlékezethely egyértelmű azonosíthatóságát biztosítja. Egyazon emlékezethely jelentése ugyanakkor egyénenként, koronként, társadalmi csoportonként mégis eltérő, s folyamatos változásban van. Az emlékezethely jelentése így konstans és változó elemekből szövődik össze, noha az emlékező ágens (egyén, csoport) számára ez a jelentés osztatlannak tűnik, az emlékezethely konstans jelentéseleme nem válik el a saját értelmezéstől, csakis azáltal adott. A felidéző funkció tehát „A" jelentést hívja elő, még ha az tulajdonképpen az egyén vagy csoport számára való jelentés is csupán. Az emlékezethelyre irányuló vizsgálat reflexivitása azonban felmutathatja a különféle, osztatlannak vélt jelentésekben a közös elemet: ez az, amit az emlékezethely konstans jelentéseleme nek tekinthetünk.

E konstans jelentéselem megszületésének folyamatát kívánta feltárni a jelen tanulmány Széphalom esetében, csak a legszükségesebb mértékben utalva a jelentés változó részét képező emlékezetkonstrukciókra. A Széphalom-emlékezethely

154 L. pl. Száraz Orsolya mintaszócikkét: *A kereszténység védőbástyája* http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely/eh.php?id=3 (utolsó megtekintés: 2020. november 28.)

konstans jelentéselemének összefoglaló leírásához egy szerző és időmegjelölés nélküli, Széphalom bemutatását célzó, hálózati oktatási segédanyagként funkcionáló (valószínűleg 2002-es) szöveget választottunk szemléltető szövegnek, mely adatbeli hibáival és megfogalmazási esendőségeivel együtt jól érzékelteti Széphalom közösségi emlékezetben jelen lévő jelentését.

> Sátoraljaújhelytől öt kilométerre a Hegyköz felé haladva helyezkedik el a község, amelynek eredeti neve Kisbányácska volt. Mai fogalommá vált nevét és ismertségét Kazinczy Ferencnek köszönheti, aki 1794-ben kezdett itt építkezni, de bebörtönöztetése miatt csak 1806-ban költözhetett ide. Ettől kezdve **a kis falu a magyar irodalmi-politikai gondolkodás egyik központja lett.** Óriási levelezése folytán Kazinczy a kor valamennyi jelentős gondolkodójával kapcsolatban állt, **itt futottak össze a haladó társadalmi eszmék, az irodalmi reformtörekvések és a nyelvújítási folyamatok.** Kazinczy maga gazdálkodott birtokán, de sokszor méltatlanul nehéz körülmények közt élt. Halála után kívánsága szerint a családi temetőkertben helyezték nyugalomra. […] Széphalom már az író életében zarándokhely volt, s ma is a Kazinczy-kultusz központja.[155]

A leírásban könnyen felismerhetjük az eddig vizsgált toposzokat és mintázatokat, a szöveg valójában ezekből építkezik, ezeket mondja újra. A szöveg egésze sugallja, hogy Széphalom emlékezete elválaszthatatlan Kazinczy emlékezetétől. Elválaszthatatlanok, de nem azonosak. A Kazinczy-emlékezet tágasabb, differenciáltabb, szakmai diskurzusok által áthatott és mint ilyen, nem teszi lehetővé, hogy Kazinczy alakja önmagában emlékezethelyként funkcionáljon, mert nem tapad hozzá viszonylag egynemű, közvetlen felidéző funkció. Széphalom emlékezete, amely alapvető vonásaiban mintegy leképezése a Kazinczy-emlékezetnek, éppen ahhoz képest differenciálatlan és koncentrált voltában lesz alkalmas jelentéshordozó. Természetesen a nyelvhasználatban van példa arra is, hogy Széphalom egyszerűen Kazinczyt jelenti, ami retorikailag az antonomasia alakzatának speciális eseteként értelmezhető,[156] s nagyon gyakori a széphalmi jelző olyan szerkezetekben, mint a széphalmi költő, széphalmi mester és hasonlók. A Széphalom-emlékezethely jelentése azonban nem írható le ezen alakzatok szerint. Ennek jelentésszerkezete két szintet kapcsol össze, az egyik Kazinczyra, a másik Széphalomra vonatkozik, s közöttük a megszemélyesítő allegória alakzata szerint értelmezhető viszony fedezhető fel.[157]

Az idézetben aláhúzással jelölt részek Kazinczyról, a félkövér kiemelések Széphalomról állítanak valamit. A Széphalomra tett megállapítások jelzetten a Kazinczyra érvényes állításokból következnek, közöttük részletes és kifejtett

155 http://www.c3.hu/~ongalap/borsod/HELY/szeph.htm (utolsó megtekintés: 2020. május 10.)

156 L. erről Kemény Gábor, *Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában*, Magyar Nyelv, 110(2014), 3. sz., 257–265, 385–393.

157 „A megszemélyesítő allegória nem közvetlen megszemélyesítés, hanem egy előzetesen, különféle (ismert vagy rejtett, felfejtésre váró, titkos, feledésbe merült) attribútumokkal ellátott alak megjelenítése." *Alakzatlexikon*, főszerk. Szathmári István, Bp., Tinta, 2008, *Allegória* szócikk.

megfelelés áll fenn. A két szint egymásra vonatkozásában nincs jelentősége, hogy a Széphalomra vonatkozó állítások önmagukban nem állják meg a helyüket (mert például attól, hogy Kazinczy levelezésével egyfajta központot jelentett a kor szerveződő irodalmi nyilvánosságában, Széphalom maga még nem vált irodalmi központtá, csupán a levélírás helyszíne volt). A Széphalom-jelentésszint analogikusan képződik meg a Kazinczy-jelentésszint összefüggésében, s válik olyannyira önmozgóvá, hogy az analogikus kapcsolat jelzése nélkül is érvényes marad. Ebben áll a Széphalom-emlékezethely konstans jelentéseleme: az irodalmi élet és a nyelvújítás központjának a képzetét idézi fel, melynek hátterében ott áll az irodalmi életet szervező és a nyelvújítást vezető Kazinczy alakja. Ezt hívja elő a Széphalom-emlékezethely a közösségi emlékezetben, amire így és önmagában Kazinczy emlékezete nem képes. A Kazinczy-emlékezet függvényében aztán ez a Széphalom-képzet jelentheti a modern magyar nyelv és irodalom megszületésének avagy a magyarság megromlásának szimbolikus helyszínét, hogy csak a jelentések két szélsőségét említsük. E jelentésmegoszlás a heterotópia[158] fogalmával írható le, miként a Széphalomra alkalmazott hasonlatok hosszú sora is ennek jegyében értelmezhető, Árkádiától a különféle mitológiai helyeken át Dicshalomig, Mekkától és Weimartól Vérmezőig, nem is beszélve a Széphalom–Debreczen és Pannonhalom–Széphalom helynévpárok értelemképző jelentőségéről.

Az emlékezethely jelentésétől megkülönböztetendő az emlékezethely identitásképletekhez való kötődése. Identitásképletnek a kollektív identitás (mint a maga tagolatlan egészében hozzáférhetetlen entitás) komponenseit nevezzük, melyek leírhatóak, és szempontunkból egyfajta kapcsoló felületet képeznek emlékezethely és kollektív identitás között. Az emlékezethely a közösség emlékezetében megképződött jelentése által alkalmas a kollektív identitás bizonyos elemeinek, azaz egy vagy több identitásképletnek a kifejezésére, egy adott identitásképlet pedig jellemzően több emlékezethely által is megnyilvánulhat.

A Széphalom-emlékezethely két identitásképlettel hozható összefüggésbe, kultikus alapjelentése ezek megnyilvánítására teszi eredendően alkalmassá. A szóbanforgó identitásképletek kapcsolódása plasztikusan jelenik meg a széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma hitvallását megfogalmazó szövegben, melyet szerzője, Nyiri Péter

158 A foucault-i fogalmat György Péter nyomán S. Varga Pál használta annak a jelenségnek a leírására, mikor is „ugyanazok az emlékezethordozók egymással versengő, akár egymást kizáró módon válnak identitást megalapozó jelentéshordozókká." S. Varga Pál: *Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch (szerk.): Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában*, Klió, 2016, 2. sz., 12.

igazgató több publikációjában lényegében változatlanul leközölt,[159] ezzel is jelezvén a szöveg identifikációs jelentőségét:

> Kazinczy életműve okán Széphalom szent hely, a magyar nyelv jelképes helyszíne. Kazinczy földje „magyar Weimar" volt egykor, szellemi központ, ihletadó és iránymutató közeg […] A „széphalmiság" egy életmodell: a magyar nyelv és kultúra iránti rendkívül mély elkötelezettség, folyamatos munkára ösztönző, minden akadályon túllendülő, fegyelmezett, szigorú és becsületes elkötelezettség. Cselekvő hazaszeretet; nyelv- és hazaszeretet. […] Benne van ebben az életmodellben a fogságban rozsdával s vérével író, nélkülöző és az újhelyi levéltárban robotoló, de mégis állandóan munkálkodó, hét gyermeket nevelő (első gyermeke korán meghalt) és boldog családi életet élő, alkotó-teremtő Kazinczy lelke-szelleme. Ez az őszinte haza- és nyelvszeretet, az anyanyelvi kultúránk iránti mélységes elköteleződés Széphalom valódi titka, és ez Kazinczy öröksége számunkra, az utókor számára.

Az első két mondat a korábbi idézet kapcsán elemzett jelentésszerkezet tömör és emelkedett összefoglalása. A következő két mondat (a kihagyást jelző két […] jel között) a magyar nyelv és a hazaszeretet elválaszthatatlan kapcsolatát fogalmazza meg a „széphalmiság"-nak nevezett életmodell lényegeként, a regulatív karakterű életmodell kifejezéssel egyértelműen jelezvén az identifikációs szándékot. A magyar nyelv szolgálatának hazafiságként való értelmezése a 18. század végén vált meghatározó jelentőségűvé, ezáltal definiálták magukat a „tudós hazafiak".[160] A 19. században aztán a „nyelvében él a nemzet" szállóigéje kapcsolódott rá erre az identitásképletre, s örökítette tovább napjainkig.[161] Az idézet következő („Benne van ebben…" kezdetű) mondata a széphalmiság életmodelljének másik identifikációs komponensét fejti ki a hazáért való áldozatvállalás narratívájával, a Kazinczy közvetlen utókorából jól ismert toposzokat szólaltatván meg. A hazáért hozandó áldozat az egyik legarchaikusabb identitásképlet minden kollektív identitásban, identifikációs energiája is az egyik legerősebb. Ez kapcsolódik rá a Széphalom-emlékezethelyre, melynek jelentéspotenciálját elemi módon meghatározta az anyagi szegénység–morális nagyság ellentétező retorikája. Az idézet legutolsó mondata rekapituláció, egybefoglalván jelentést

159 Nyiri Péter, *Nyelvmúzeum? Nyelvészeti muzeológia?* http://e-nyelvmagazin.hu/2012/09/12/nyelvmuzeum-nyelveszeti-muzeologia/ (utolsó megtekintés: 2020. november 28.) – Nyiri Péter, *„A magyar Weimar", A Magyar Nyelv Múzeuma – Egy narratíva intézményesülése Széphalmon,* http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/magyar-weimar-magyar-nyelv-muzeuma-egy-narrativa-intezmenyesuelese-szephalmon-13 (utolsó megtekintés: 2020. május 10.). – L. még Nyiri Péter, *Tízéves a Magyar Nyelv Múzeuma,* Magyar Nyelv, 114(2018), 4. sz., 507. – Nyiri Péter, *A Magyar Weimar. A Magyar Nyelv Múzeuma első évtizede,* Korunk, 29(2018), 7. sz., 43.

160 L. erről monográfiánkat: Debreczeni, *Tudós hazafiak…, i. m.* 65–71, 197–216.

161 L. erről újabban Kiss Jenő, *Identitás és anyanyelv a magyarság történetében,* Magyar Tudomány, 178(2017), 7. sz., 805–809.

és identitásképleteket, itt összegződik mindaz, aminek a Széphalomra montírozott „magyar Weimar" azonosítás az emblémája lett.

Széphalom mint a „magyar Weimar" emlékezetét alapvetően a kultikus szemléletmód uralja, mely Kazinczyban a hazáért áldozatot vállaló nagyembert ünnepli, aki a modern magyar nyelv és irodalom Mózesévé, elvilágiasodó szóhasználatban alapítójává vált. Kazinczy emlékezete ugyanakkor a kazinczyánus és anti-kazinczyánus pozíciók örökségeként megosztott: ő nemcsak a modern magyar nyelv és irodalom megalapítója, de kártékony nyelvrontó, irodalmi diktátor és nem-igaz-magyar. E megosztottság függvényében pedig a központ képzetére épülő Széphalom-emlékezethely egyaránt jelentheti a modern magyar nyelv és irodalom megszületésének avagy a magyarság megromlásának szimbolikus helyszínét. A Széphalom-emlékezethely jelentésének e szélsőségei összefonódnak a *magyar* és *újító* mint ellen-identitások oppozíciójával, amely kifejlett formájában először éppen Kazinczy Debreczen-ellenes hadjárata során formálódott meg, még mielőtt Kazinczy Széphalomra költözött, s amely a magyar szellemi élet csapdáját képezi több mint kétszáz éve. Széphalom emlékezete és ellen-emlékezete egyaránt monologikus természetű, *ideje lenne, hogy e csapdahelyzet felszámolódásával együtt dialogikussá alakuljon,* abban az értelemben, hogy „ne csupán a kollektív önmegerősítés, de a kollektív felelősségtudat" és a „párbeszéd szerveként is működhessen."[162] A Széphalom-emlékezethely születésének elemzése a jelen dolgozatban ehhez szándékozott hozzájárulni az egyébként reflektálatlan genetikus, szerkezeti és funkcionális jellemzők felmutatásával és értelmezésével.

A vizsgálatok során láthattuk, hogy az 1811-es évre elkészültek Kazinczy szonettjei és Arcászhoz szóló verses levele, Széphalom mint Árkádia képzetével, mely az idill, menedék és sírhalom toposzait összegzi. Ugyanekkor jelent meg a *Tövisek és virágok* és a Vitkovics-episztola Széphalom nyomdahellyel, a címlapok ikonográfiájában megformált támadó pozícióval, mely a Küzdőt jelenítette meg, az allúziókból felfejthetően Debreczen-ellenes éllel. A jelentések a továbbiakban érdemben nem változtak, új alakzatok nem jöttek létre Kazinczy műveiben. A kortársi visszhang az idill és a sírhalom toposzait alakította tovább, és a Küzdő megítélésében létrehozott a kazinczyánus mellett egy anti-kazinczyánus értelmezési pozíciót. Kazinczy közvetlen utókorában ennek hangja nem igazán hallatszott a kultikus megközelítés kiépülésének folyamatában, melyet elsősorban a sírhalom-toposz dominanciája jellemzett. A centenáriumi

162 Az emlékezethely Pierre Nora-i fogalmának egyik fő átalakulási iránya, amit a 2011-es debreceni emlékezethely-konferencia nyitóelőadásában Aleida Assmann hangsúlyozott: a monologikusról a dialogikus emlékezetkonstrukciókra való áttérés. S. Varga Pál a Magyar Emlékezethelyek-program célkitűzései között Aleida Assmant idézve így fogalmazott: „Itt az ideje, hogy a kutatás az emlékezetkultúrák összeütközéseinek, az egyes – illetve közös tárgyra irányuló, de egymást kizáró – nemzeti emlékezeteknek az összehasonlító vizsgálatára irányítsa figyelmét, elősegítve ezzel, hogy a kollektív emlékezet ne csupán a kollektív önmegerősítés, de a kollektív felelősségtudat és a nemzetek, csoportok közötti párbeszéd szerveként is működhessen." S. Varga Pál, Előszó, = *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Loci Memoriae Hungaricae, 2), 9–10.

ünnepségek sodrásában a Széphalom emlékhely mellett a panteonizáció alakzataiban megszületett Széphalom mint emlékezethely. A „magyar Weimar" képzetét sohasem tudta elhomályosítani a Széphalom–Vérmező hasonlítás, de tudnunk kell létezéséről, és meg kell értenünk, ha nem is fogadjuk el. Aminthogy a „magyar Weimar"-ként értett Széphalomról sem feledhető, hogy emlékezethelyként valójában nem más, mint a kollektív identitás egy alakzata, s végső soron – mint Horváth János látta – csupán „szellemi délibáb", Kazinczy „megható fikciója".